

Εικ. 1. Άποψις του τάφου A (ἀριστερά) μεταν τοῦ πρὸς Βορρᾶν τοπίου.

ΔΥΟ ΠΡΩΙΜΟΙ ΜΙΝΩΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ ΕΚ ΒΟΡΟΥ ΜΕΣΑΡΑΣ

Παρηλθον τριάκοντα και πλέον ετη, ἀφότου ἐν τῇ πεδιάδι τῆς Μεσαρᾶς ἐν Κρήτῃ παρετηρήθησαν οἱ πρῶτοι μεγάλοι κυκλικοὶ ΠΜ τάφοι, δικτὼ δ' ετη ἀφότου δ Στέφανος Ξανθουδίδης ἔξεδωκε τὸ περὶ τούτων βιβλίον του¹. Οἱ τάφοι οὗτοι πάντοτε περιεγράφησαν ὡς θολωτοὶ καὶ οὕτως ἐπεκράτησε νὰ δνομάζωνται, πρᾶγμα τὸ δποῖον δηλοὶ ἥδη δ τίτλος τοῦ βιβλίου τοῦ Ξανθουδίδου. Κατὰ τῆς θολωτῆς στεγάσεως τῶν τάφων τούτων ὑπάρχουσι σοθαραὶ ἀντιρρήσεις, δις ἔξήνεγκον ἥδη ἐν περιλήψει ἀλλαχοῦ², αὐτὸς δ' εἶναι δ λόγος, διὰ τὸν δποῖον καὶ ἐνταῦθα ἀποφεύγω νὰ τιτλοφορήσω τοὺς δύο κατωτέρω δημοσιευμένους τάφους «θολωτούς».

¹ Xanthoudides - Droop, the Vaulted Tombs of Mesarà, 1924. Μεσαρὰ είναι περιληπτικὸς δρος, διότι τόσον τάφοι ἔρευνηθέντες ὑπὸ τοῦ Ξανθουδίδου (λ. χ. δ τῶν Καλαθιανῶν) δσον καὶ οἱ ἡμέτεροι δὲν κείνται πλέον ἐντὸς τῆς πεδιάδος Μεσαρᾶς, ἀλλ' δπως δήποτε εὑρίσκονται πλησίον ταύτης.

² Deutsche Lit. Zeitung 1928, 1569. Ἀρχ. Δελτ. 1929, 140 - 141.

Οι τάφοι ούτοι δὲν κείνται κυρίως εἰπεῖν ἐντὸς τῆς πεδιάδος Μεσαρᾶς¹, ἀλλὰ δὲν δύναται τις νὰ ἀρνηθῇ ὅτι εὑρισκόμεθα ἔτι ἐντὸς τῆς αὐτῆς περιοχῆς. Στοῦ Βοροῦ² καλεῖται μικρὸς ἐκ τεσσάρων - πέντε οἰκιῶν συνοικισμὸς (μετόχι κατὰ τὴν κρητικὴν διάλεκτον), ἀνήκων διοικητικῶς εἰς τὴν ἐπαρχίαν Μονοφατσίου. Ἡ ἀπόστασις ἀπὸ Ἀγίων Δέκα (Γόρτυνος) εἶναι διὰ ζώου 2 ὥραι καὶ τι πλέον πρὸς ΒΑ. Κατὰ τὸ μέσον τῆς ἀπόστασεως κεῖται τὸ χωρίον Γκαγκάλες, ὅμοιο μετὰ τοῦ ὅποιου ἐγκαταλείπομεν καὶ τὴν πεδιάδα Μεσαρᾶς, ἀνερχόμενοι διαρκῶς ἡπια ὑψώματα μέχρις ὅτου φθάσωμεν εἰς τοῦ Βοροῦ. Οἱ τάφοι ἀνεκαλύφθησαν εἰς ὀλίγην ἀπόστασιν δυτικῶς καὶ βορειοδυτικῶς τοῦ χωρίου, ἐντὸς ἐρήμου ἐκτάσεως, ἡτις κατὰ τὸ πλεῖστον εἶναι βοσκότοπος, ὀλίγοι δὲ μόνον ἀγροὶ ἀροτριοῦνται. Ἡ τοποθεσία ὅπου εὑρέθη ὁ τάφος Α, ἡπία κορυφὴ λοφίσκου πρὸς ἥν συνάπτονται βορειοανατολικῶς καὶ ἄλλαι αἰχμηρότεραι (εἰκ. 1), καλεῖται Τουρλωτὸ Παπούρι. Ὁ τάφος Β ἀνεκαλύφθη εἰς ἀπόστασιν χιλιομέτρου περίπου νοτίως τοῦ Α, εἰς τοποθεσίαν Ἀγιος Ἡλίας. Ἐννοεῖται ὅτι τὰ ὄντα γνωρίζει μόνος ὁ Ἰδιοκτήτης τοῦ χώρου ἀρχιποιμὴν Παντούβᾶς καὶ τὸ πολὺ δύο - τρεῖς ἔτι ἐκ τῶν πέριξ ποιμένων. Γενικῶς ἡ περιοχὴ εἶναι γνωστὴ ὡς «Βορινά». Ἀφορμὴν εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ τάφου Α ἔδωκεν ὁ ὄγηθεὶς Παντούβᾶς, ὅστις θελήσας νὰ κατασκευάσῃ μάνδραν εὗρε καὶ κατέστρεψε μερικὰς σαρκοφάγους καὶ «μαρμάρινα πιάτα». Τὸν τάφον Β ἀνεκάλυψα κατόπιν μόνος μου, εἶναι δὲ σχεδὸν βέβαιον ὅτι ὑπάρχουσι καὶ ἄλλοι.

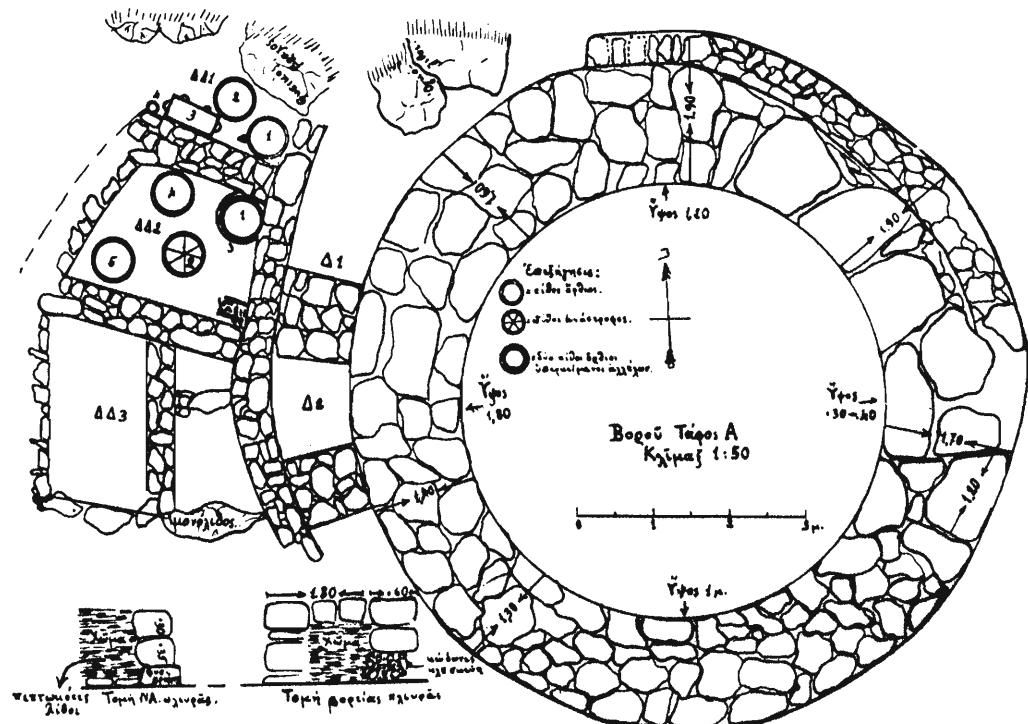
Ἡ κατασκευὴ τῶν τάφων. Ἐκ τῶν δύο τάφων ὁ Α εἶναι ὁ μεγαλύτερος καὶ ἐπιμελέστερον ἐκτισμένος. Ἡ ἐσωτερικὴ του διάμετρος εἶναι 5.50 μ., τὸ δὲ πάχος τῶν τοίχων δὲν εἶναι πανταχοῦ κανονικὸν (Σχέδιον εἰκ. 2). Κατὰ τὴν Ν. καὶ Δ. πλευρὰν ποικίλλει μεταξὺ 1.30 - 1.60, κατὰ δὲ τὴν βορείαν φθάνει εἰς 1.90, ὅπερ εἶναι καὶ τὸ μέγιστον πάχος. Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἡ πλευρὰ αὐτῆς φαίνεται ὡς νὰ ἐπερρώσθη συμπληρωματικῶς ἔξωθεν διὰ προσθέτου τοίχου (ὅρα τὸ σχέδιον), δι' ὃ καὶ φέρει μεγαλύτερον πάχος. Τὸ αὐτὸν φαινόμενον παρατηρεῖται, ὀλιγώτερον σαφῶς, καὶ ἐπὶ τοῦ τάφου Β, ἔξηκριβώθη δ' ἔτι καὶ ἐπὶ τοῦ θολωτοῦ τάφου Κράσι Πεδιάδος³. Ἐπειδὴ πρὸς ἀνέγερσιν τοῦ τάφου Α ἔχρησιμοποιήθη ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ λόφου, ἡτις καὶ ἔκοιλάνθη πρὸς τὸν σκοπὸν

¹ Ὡς γνωστόν, οἱ «θολωτοί» τάφοι ἀπήντων μόνον ἐν Μεσαρᾷ, πρᾶγμα τὸ ὄποιον ἐτονίσθη Ἰδιαιτέρως ὡς ἀπόδειξις τῆς λιθυκῆς καταγωγῆς των. Ἐν τῷ μεταξὺ ἀνεσκάφη ὑπ' ἐμοῦ ὁ σπουδαῖος τάφος Κράσι (Ἀρχ. Δελτ. ἐ. ἀ.), ὅστις εἶναι δὲ πρώτος καὶ μόνος μέχρι τοῦτο κατὰ τὰ βόρεια τῆς νήσου παρατηρηθείς.

² Βορὸς λέγεται εἰς τινας ἔλληνικὰς διαλέκτους ἡ μάνδρα, ἐν Κρήτῃ δμως ἵσως ἡ λ. εἰχε προσηγορικὴν σημασίαν, διν καὶ δὲν ἡδυνήθην νὰ ἔξαχριβώσω τούτο τελείως.

³ Ἀρχ. Δελτ. 1929 σελ. 108 καὶ εἰκ. 2 ἐν σελ. 104. Ἐκεῖ παρετήρησα διὰ πρώτην φορὰν τὸ φαινόμενον τοῦτο τῆς ἀνοργάνου συνδέσεως τοῦ προσθέτου ἔξωτερικοῦ τοίχου, ὅπερ ἐπαναλαμβάνεται εἰς ἀμφοτέρους τοὺς παρόντας τάφους.

τοῦτον ἀρχούντως, φυσικὸν εἶναι δτὶ τὸ μέγιστον ὑψος τῶν τοίχων διετηρήθη κατὰ τὸ δυτικὸν μέρος, ὅπου φθάνει μέχρις 1.80. Εἰς τὸ βόρειον μέρος εἶναι 1.20, εἰς τὸ νότιον 1 μ., εἰς δὲ τὸ ἀνατολικὸν μόνον 30 - 40 ἑκατοστὰ (ἐννοεῖται, πάντοτε, ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς). Οὐδὲν λείψανον θύρας ἔξηκριβώθη κατὰ τὸ ἀνατολικὸν μέρος, ὅπου κατὰ κανόνα κεῖται ἡ θύρα τῶν κυκλικῶν τάφων, ἐκτὸς ἂν ὡς κατώφλιον ταύτης θεωρηθῶσιν οἱ κατὰ τὸ μέρος τοῦτο περισωθέντες τρεῖς

Εἰκ. 2. Σχέδιον τάφου Α.

ἢ τέσσαρες εὐμεγέθεις πλακωτοὶ λίθοι (ὅρα τὸ σχέδιον). Τῶν μεγαλιθικῶν συνήθων παραστάδων δὲν ἡδυνήθην νὰ εῦρω ἵχνος οὔτε εἰς τὰ πέριξ. Πρὸ τῆς ὑποτιθεμένης θύρας ἀρχίζει ἀποτόμως ὁ κατήφορος μιᾶς χαράδρας, ὅπου πιθανὸν ἐκυλίσθησαν αἱ παραστάδες ὅμοι μετὰ τῶν λοιπῶν λίθων τῆς λίαν κατεστραμμένης ἀνατολικῆς πλευρᾶς.

Εἰς ἐν σημεῖον τῆς νοτίας ἐξωτερικῆς πλευρᾶς εὑρέθησαν ἐν αωρῷ οἱ λίθοι, ὡς είχον καταπέσει πρὸς τὰ ἔξω, πιθανῶς ὡς ἀποτέλεσμα σεισμοῦ (εἰκ. 3). Τὸ αὐτὸ παρετηρήθη καὶ κατὰ τὴν βιορείαν πλευράν, ἐνθα οἱ λίθοι ἦσαν ἔτι πλείονες.

Τὴν οἰκοδομικὴν κατασκευὴν τοῦ τάφου Α δεικνύουσιν αἱ εἰκόνες 1 (ἀριστερά), καὶ 3 - 4. Κατὰ τὴν ἀνατολικὴν καὶ ιδίως τὴν ΒΑ πλευράν, ἐν μέρει δὲ καὶ τὴν ΝΑ τοιαύτην, ἐχρησιμοποιήθησαν πρὸ παντὸς λίθοι μεγάλοι, καταλαμβάνοντες ἐνίστε δλόκληρον τὸ πάχος τοῦ τοίχου. Συνήθως ἦσαν λογάδες λίθοι ἐκ

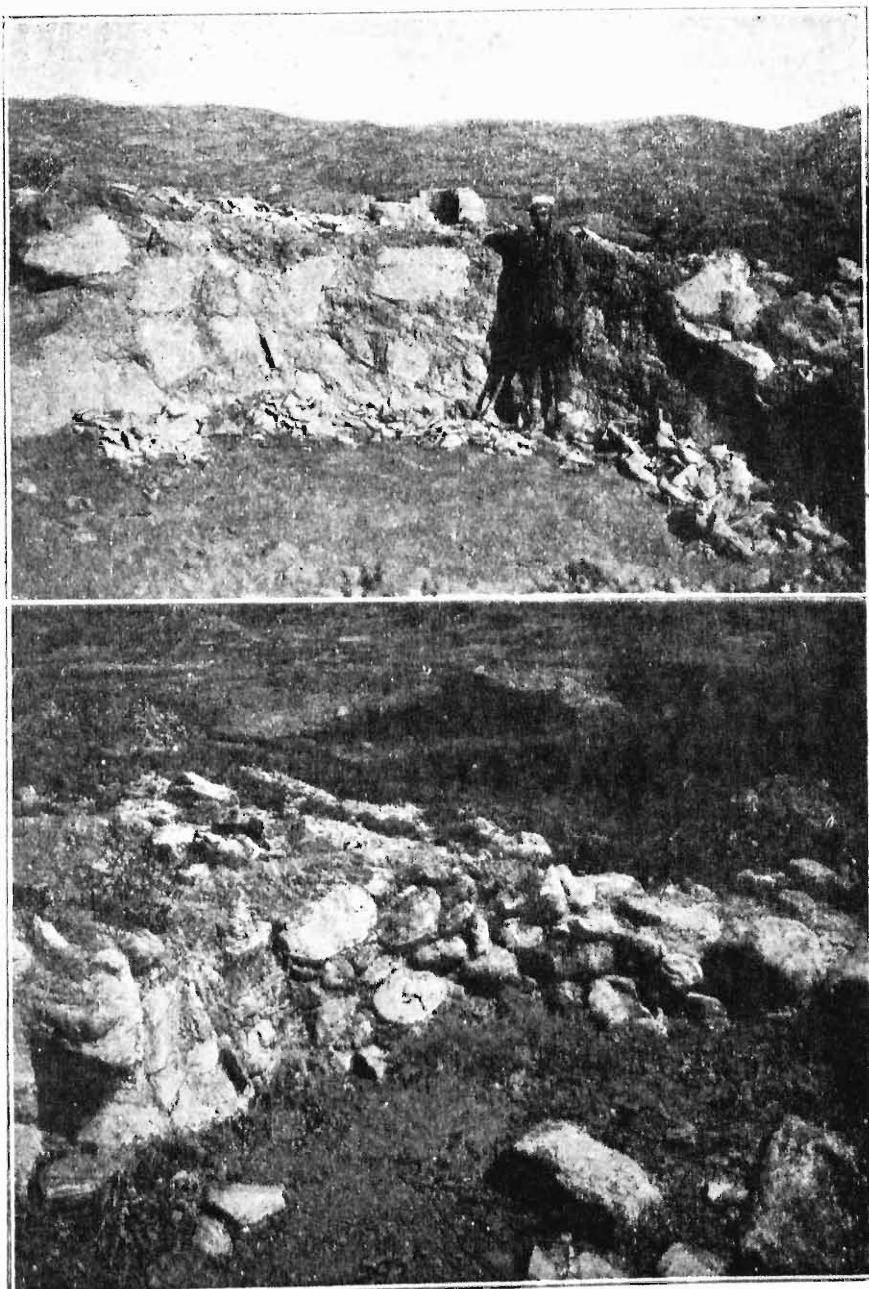
τῆς κοίτης τῆς παρακειμένης χαράδρας, ὡς ἀποδεικνύει τὸ σχῆμα των, δμοιον πρὸς τὸ τῶν ποταμίων χαλίκων. Ἐσωτερικῶς ἐπελεκῶντο ἵνα ἀποκτήσῃ πρόσωπον ὁ τοῖχος. Ἡ φροντὶς αὕτη περὶ τὴν κατασκευὴν τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τοῦ τοίχου διὰ μεγάλων λίθων ἐρμηνεύεται ἐκ τοῦ γεγονότος, διτὶ ἐνταῦθα ἔχονται στερεὰ οἰκοδομή, ἐπειδὴ οἱ τοῖχοι ἥσαν γυμνοὶ καὶ ἐκτεθειμένοι. Τούναντίον εἰς τὸ δυτικὸν μέρος, ὅπου ὁ τοῖχος ἦτο κεχωσμένος καὶ ἡ λάξευσις τοῦ λόφου ἐδοήθει εἰς τὴν στερεότητα, ὁ τοῖχος κατεσκευάσθη ἀμελέστατα, διὰ λίθων μικρῶν καὶ

Εἰκ. 3. Λίθοι ἐκ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ τάφου Α πεσόντες πρὸς τὰ δέξια.

μεγάλων ἀναμεῖξ, μετὰ μεγάλων κενῶν διαστημάτων μεταξύ των, τὰ δποῖα σήμερον εἰναι πλήρη χώματος, τότε εἰχον ἴσως πληρωθῆ πηλοῦ. Ἐπὶ τῆς εἰκ. 3 καὶ 4 φαίνονται οἱ τρόποι τῆς οἰκοδομῆς.

Κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τάφου ἐλάχιστοι λίθοι, πάντες δὲ πλακωτοὶ καὶ εὐμεγέθεις, εύρεθησαν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ λόφου. Ἡ κατόπιν ἐπίχωσις συνέκειτο ἐκ χώματος καὶ ἀραιῶν λίθων, είτα ἐκ καθαροῦ χώματος. Τὰ τοιχώματα τοῦ τάφου εἰναι ἐντελῶς κάθετα, χωρὶς νὸ παρατηρῆται καμμία πρὸς τὰ δέσμων φορὰ τῶν λίθων, ἀκόμη καὶ εἰς τὸ ὑψηλότατα σφέζομενον δυτικὸν μέρος. Κατὰ τὸ δέξιον μέρος τῆς πλευρᾶς ταύτης ἀνεκαλύφθησαν διαμερίσματα, τὰ δποῖα μεταγενεστέρως κτισθέντα ως ἐπιβοηθητικά, ἵνα δεχθῶσι νέας ταφάς, φέρονται γενικῶς εὐτελέστερον οἰκοδομικὸν χαρακτῆρα, χρησιμοποιουμένων ἐν μέρει

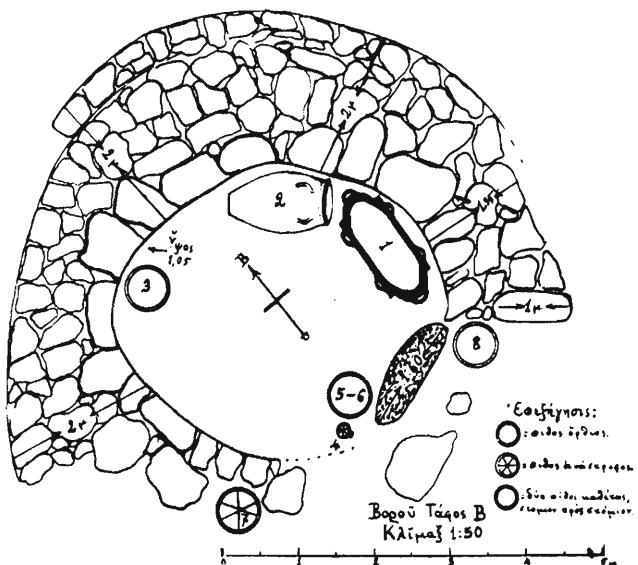
Εἰκ. 4. Οἰκοδομικὴ τοῦ τάφου Α. (Ἀπόψεις ἐξ Ἀνατολῶν, δυν, καὶ ἐκ Νότου, μάτω).

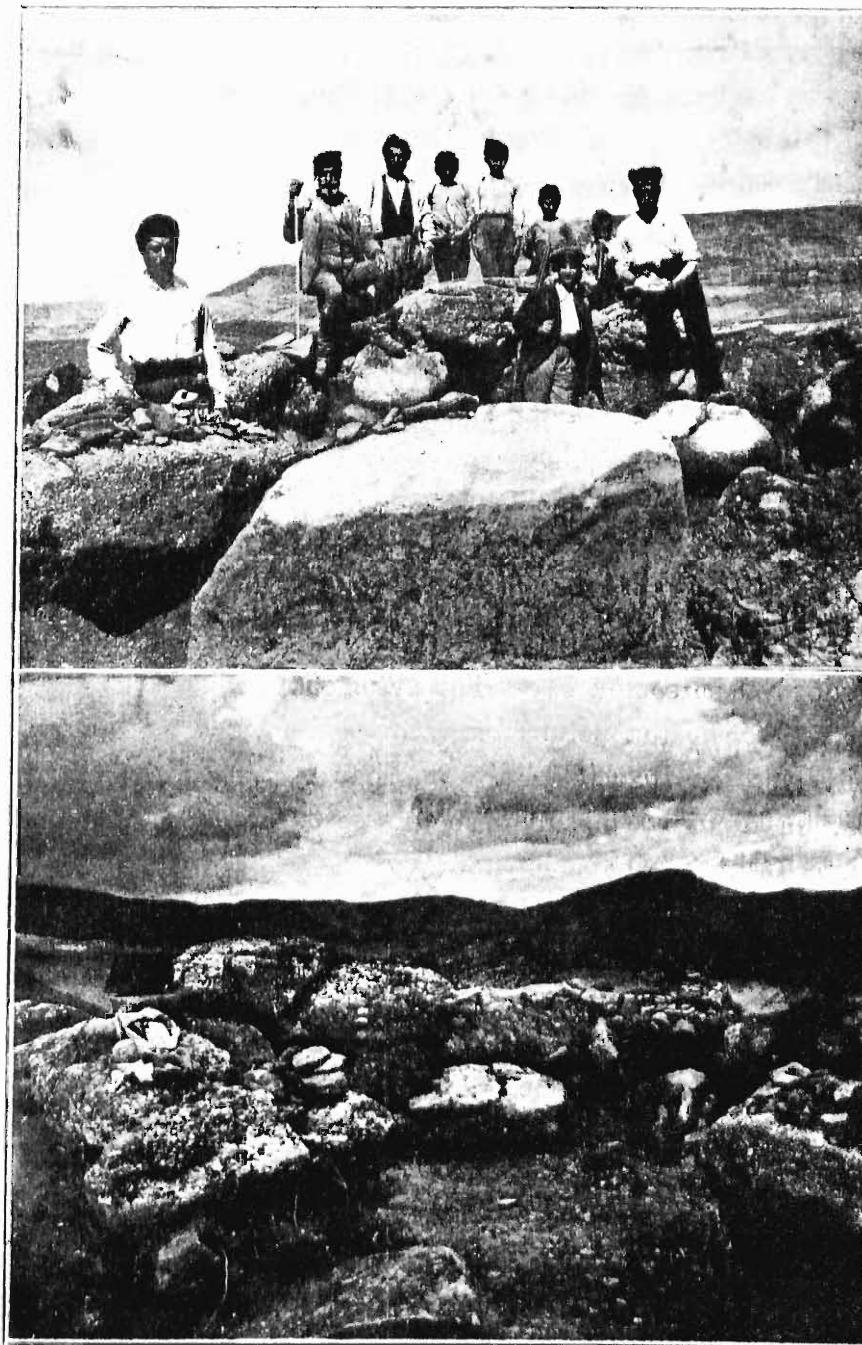
ἀκατεργάστων μεγάλων λίθων ὡς εύρεθησαν εἰς τὴν θέσιν των¹. Ἐπίσης τὰ δια-

¹ Τοιαῦτα διαμερίσματα είναι ήδη γνωστά ἐκ τῶν τάφων Μεσαρᾶς (Πορτί καὶ Κουμάσο), ἐνταῦθα δμῶς οὐχὶ κατὰ τὸ δυτικόν, ἀλλὰ κατὰ τὸ ἀνοτολικόν μέρος τῶν τάφων, πρὸ τῆς θύρας (Xanthudides, Vaulted Tombs πίν. 62), ἔτι δὲ ἐκ τῆς μεγάλης «θύλου» Ἅγ. Τριάδος, διου ταῦτα ἔκειντο ΝΑ, συγκοινωνοῦντα κατὰ τὸ πλειστὸν πρὸς τὸν «δρόμον» (Halbherr, Mem. Inst. Lombardo 81, 249 καὶ εἰκ. 18 - 19). Τούναντίσιν εἰς τὸν τάφον Κράσι παρετηρήθησαν πάλιν κατὰ τὴν δυτικήν ἐξωτερικήν πλευράν ἀθρόους ταφαί, ἀλλὰ χωρίς νὰ κτισθῶσιν ἐπίτηδες διαμερίσματα: Ἄρχ. Δελτ. 1929, 110, 118 ἐξ.

μερίσματα ταῦτα ἵστανται εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον ἢ τὸ δάπεδον τοῦ κυρίως τάφου, μὴ κριθέντος ἀναγκαίου νὰ ἔκσκαφῇ τόσον βαθέως ὁ λόφος.

Κατ' ἀρχὰς ἔκτισθη ἐν σχήματι τόξου καὶ παραλλήλως πρὸς τὴν ἔξωτερικὴν πλευρὰν τοῦ τάφου, τοῖχος πλάτους 0.50 περίπου. Δι’ ἐγκαρσίων τοιχαρίων εἴτα, ἔχόντων διπλάσιον πάχος, ἐσχηματίσθησαν τὰ Δ(ιαμερίσματα) 1 καὶ 2 (Δ1 καὶ Δ2 ἐπὶ τοῦ σχεδίου εἰκ. 2). Ἐτι μυτικώτερον τούτων ἐπανελήφθη ἢ αὐτὴ περίπου μέθοδος καὶ οὕτως ἐσχηματίσθησαν οἱ χῶροι, οὓς ἀποκαλῶ Δ(υτικὸν) Δ(ιαμέρισμα)

Εἰκ. 6. Οικοδομικὴ τάφοι Β. (Απόψεις ἀνω ἐξ Ἀνατολῶν μετὰ τοῦ πεσόντος ἀνωφλίου εἰς τὰ ἔμπροσθεν, κάτω ἐκ Νότου).

χώραν καὶ ἡ δεξιὰ μεγαλιθικὴ παραστάς. ("Ορα τὸ σχέδιον καὶ τὴν εἰκ. 6). Ἡ ἔξωτερικὴ περιφέρεια τοῦ τάφου οὐδαμοῦ διατηρεῖται εἰς ὑψος ὑπερβαίνον τὸν πρῶτον δόμον τῆς θεμελιώσεως. Ἐκ τῆς ἔσωτερικῆς περιφερείας μόνον ἐν τμῆμα κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν ὑπερβαίνει κατά τι τὸ ἐν μέτρον εἰς ὑψος. Ἐνταῦθα

είναι καὶ αἰσθητὴ ἡ πρὸς τὰ ἔσω φορὰ τῶν ἀεὶ ὑπερκειμένων λίθων, ὥστε θὰ ἡδύ-
νατό τις νὰ συναγάγῃ, διτὶ ὁ τάφος οὗτος ὑπῆρξε θολωτὸς ὡς ὁ τοῦ Κράσι¹. Τοῦτο δὲ πράγματι πιστεύω. Ἐν τούτοις ὀλίγον περαιτέρῳ συμβαίνει τούναντίον,
ἡ ἀνωτέρα δηλ. σειρὰ τῶν λίθων κεῖται ἔξωτερον, καὶ δὴ εἰς τὸ σεβαστὸν βάθος
τῶν 20 - 25 ἑκατοστῶν. Τοῦτο είναι εἴτε ἀμέλεια κατασκευῆς, εἴτε μετακίνησις
τῶν λίθων ὑπὸ τοῦ χρόνου. Γενικῶς δμως ἡ βιρεία πλευρά, ἥτις είναι καὶ ἡ καλύ-
τερον σφζομένη, δεικνύει τὴν τάσιν τῆς ἐσωτερικῆς φορᾶς πρὸς θολωτὴν στέγασιν
τοῦ τάφου.

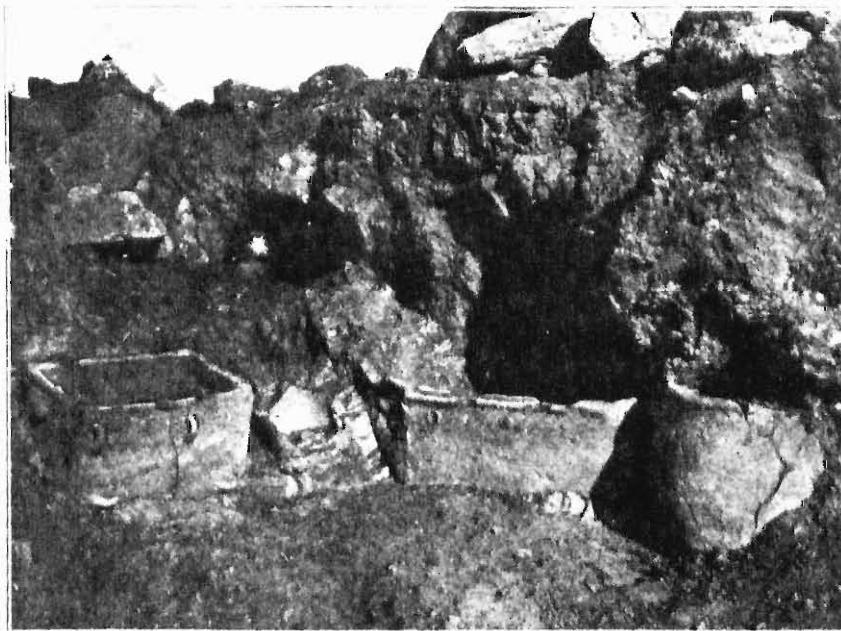
Ἡ κατασκευὴ τῶν τοίχων είναι ἀμελεστάτη. Οἱ λίθοι φαίνονται τελείως
ἀπελέκητοι καὶ είναι κακῶς προσηρμοσμένοι, συνίστανται δέ, ὡς καὶ τὸ μνημονευ-
θὲν κατώφλιον, ἐκ μαλακοῦ κροκαλοπαγοῦς μείγματος. Διὰ τὴν ἐσωτερικὴν πλευ-
ρὰν τοῦ τάφου ἐλήφθη φροντὶς νὰ ἔκλεγωνται δγκώδεις καὶ βαρεῖς λίθοι, ἐνῷ
ἔξωτερικῶς καὶ εἰς τὸν μεσαῖον πυρῆνα τοῦ τοίχου ἔχρησιμοποιοῦντο συνήθως
μικρότεροι. Ἡ γενικὴ ἐντύπωσις ἦν δίδει τὸ ἀδέξιον τοῦτο κατασκεύασμα, είναι
δτι ἔκλείετο θολωτῶς δι' ἴσχυρᾶς ἐσωτερικῆς φορᾶς τῶν λίθων, εἰς τρόπον ὥστε
νὰ ἔχῃ ἐλάχιστον ἐσωτερικὸν ὄψις. Τὴν ἐντύπωσιν ταύτην ἐνισχύει τὸ γεγονός,
δτι οἱ ἐντὸς τοῦ τάφου τοποθετηθέντες νεκρικοὶ πίθοι είχον τοὺς πυθμένας ἐντὸς
ἐπὶ τούτῳ ἀνοιχθέντων λάκκων ἐπὶ τοῦ δαπέδου. Εἰς μάλιστα μέγας πίθος, δτις
είχε τοποθετηθῆ παρὰ τὴν βιρείαν πλευράν, εύρεθη κεκλιμένος, ὧσεὶ δ τάφος μὴ
ἥτο ἀρκούντως ὑψηλός, ἵνα χωρήσῃ τοῦτον δρθιον.

Ἐν ἔτι εὔρημα δέον νὰ μνημονευθῇ, τὸ δοποῖον πιθανῶς ἔχει σχέσιν πρὸς
τὴν οἰκοδομικὴν τοῦ τάφου: Κατὰ τὸν καθαρισμὸν τούτου ἐσωτερικῶς ἀφηρέθη-
σαν κατὰ πρῶτον 6 - 8 λίθοι κείμενοι ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας. Εἰς βάθος 0.40 περάπονου
ἔκειτο ἥδη τὸ δάπεδον τοῦ τάφου, ἐντὸς δὲ τῆς ἐπιχώσεως εύρισκοντο ἔτι λίθοι
μικροὶ καὶ εύμεγέθεις, οὐχὶ δμως καὶ δγκώδεις. Μεταξὺ τῶν λίθων τούτων εύρεθη,
παρὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ τάφου, λίθος ἀκανονίστου κυκλικοῦ σχήματος
(διάμ. 0.30, πάχος 0.13), φέρων ἐν τῷ μέσῳ δύτην διαμέτρου 0.08. Τὸ ἥμισυ
ἀναλόγου λίθου εύρεθη καὶ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ τάφου Α ἐντὸς τοῦ ΔΔ2,
τὸ σχῆμα του δμως ἥτο δλμοειδές, ἡ δύτη δηλα δὴ δὲν ἥτο διαμπερής. Ἀμφό-
τεροι οὗτοι οἱ λίθοι ἀνακαλοῦσιν εἰς τὴν μνήμην τὸν περίφημον ἐλλειψοειδῆ
κοῖλον λίθον τῆς «θόλου» Β τοῦ Πλατάνου, δν δ Ξανθουδίδης περιέγραψεν
(δνευ ἀπεικονίσεως) ὡς τὸν κορυφαῖον πιθανῶς λίθον τοῦ τάφου, ἐπανέλαβον δὲ
είτα πολλοὶ τὸ πρᾶγμα ὡς ἐπιχειρημα ὑπὲρ τῆς θολωτῆς στεγάσεως τῶν τάφων².

¹ Ἀρχ. Δελτ. 6. d.

² Xanthoudides, Vaulted Tombs 91. Πλὴν τῆς εἰς ἐπανειλημμένας ἥδη δημοσιεύσεις μνείας τοῦ λίθου,
ἥφεται καὶ ἄγω γραπτῶς ἡ προφορικῶς περὶ τούτου, δν ὑπάρχῃ ἡ ἀν τούλαχιστον εὑρίσκεται καρμία
εἰκόν. Δὲν κατανοῶ τὴν φήμην ἥν διπέτησεν δ (ἄλλως ἔξαφανισθεῖς) ἔκεινος λίθος, οὗτε είναι φανερόν, διὰ

Πρόχειρον καὶ ἀδέξιον κατασκεύασμα ὡς ὁ τάφος Β ἐπόμενον ἦτο νὰ ἀρχίσῃ νὰ καταστρέφεται λίαν ἐνωρίς. Τοῦτο ἀποδεικνύουσι δύο ταφικοὶ πίθοι κατὰ τὴν ἔξωτερην περιφέρειαν, εἰς παρὰ τὴν θύραν καὶ εἰς παρὰ τὴν ΝΔ πλευρὰν (ὅρα τὸ σχέδιον). Ἰδίως δὲ τελευταῖος οὗτος δεικνύει, δτὶ ἡ ἔξωτερη τούλαχιστον περιφέρεια τοῦ τάφου εἶχεν ἀρχίσει νὰ διαρρέῃ, ἀν μὴ οὗτος εἶχεν ἥδη καταπέσει δλόκληρος εὐθὺς ὀλίγον μετὰ τὴν ἀποπεράτωσίν του. Τοῦτο μάλιστα φαίνονται νὰ

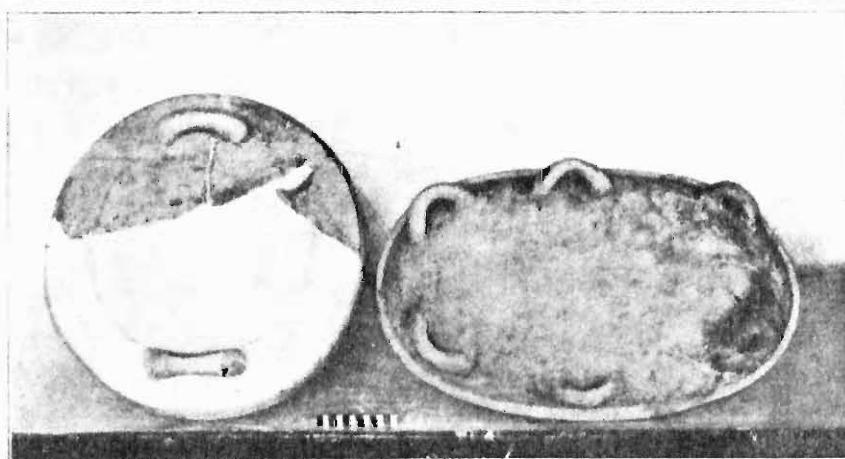
Εἰκ. 7. Σαρκοφάγοι ἐντὸς τοῦ τάφου Α (νοτία πλευρά).

ἀποδεικνύουν αἱ ἔλαχισται ταφαί, ἃς εἶχε προφθάσει νὰ δεχθῇ εἰς τὸ ἔσωτερούν του.

Ίστορικὸν τῶν ἐνταφιασμῶν καὶ εὑρημάτων. Ο τάφος Α, ἀνακαλυφθεὶς, ὡς ἔλεχθη, ὑπὸ τοῦ ἀρχιποιμένος Παντούβᾶ, ὑπέστη ἀναμόχλευσιν κατὰ τὸ ἀνατολικὸν μέρος καὶ καταστροφὴν τριῶν ἡ τεσσάρων σαρκοφάγων, αἵτινες ἔκειντο εὐθὺς μετὰ τὴν θύραν. Ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ ἔδειξεν, δτὶ δὲ τάφος περιέκλειε

πολὸν λόγον ἐπρεπεν δὲ κεντρικὸς ἀνώτατος λίθος μιᾶς «θόλου» νὰ ἔχῃ ιδιαιτέρως ἐπεξειργασμένον σχῆμα. Τοιούτον τι δὲν ἔξαγεται οὐδὲ ἐκ τῶν θόλων τῆς Ἑλλάδος, αἵτινες ἐν τούτοις ἔχουν πολὺ τελειοτέραν δοχιτεκτονικὴν μορφήν. Φαίνεται δτὶ δὲ οἱ Ξανθουδίδης γράφων περὶ τοῦ λίθου ἔκεινου (αὐτολεξεὶ γράφει «I am tempted to believe it to be the slab that covered the aperture») εἶχεν ἐν τῷ τοὺς λόγους τοῦ Παυσανίου περὶ τοῦ Θησαυροῦ τοῦ Μινύου (Παυσ. 9, 38, 2), ὡς ἐπίσης καὶ οἱ δόντες σημασίαν εἰς τὴν ἀπλῆν ὑπόνοιαν τοῦ Ξανθουδίδου. Είναι ὅμως ἀναμφίβολον, δτὶ οἱ λόγοι τοῦ Παυσανίου ἀνάγονται εἰς τὰ ἀνάξια προσωρικῆς δσα ὡς -curiosités-, δηγοῦντο εἰς αὐτὸν οἱ δδηγοί του. Τὸ κατ' ἐμὲ φρονῶ δτὶ δὲ διάτρητος λίθος τοῦ τάφου Β καὶ δὲ δλμοειδῆς τοῦ Α εἶχον ἄλλον τινὰ προσφισμὸν (ἐναπόθεσιν αἰχμηροῦ ἀγγείου, ὑποδοχὴν σπονδῆς τινος) ἢ τὸ πολὺ ἔχοντι μοποιήθησαν ἀρχιτεκτονικῶς εἰκῇ, οὐχὶ βεβαίως δπως τοποθετηθῶσιν ὡς κορυφαῖοι λίθοι.

τριῶν εἰδῶν ταφάς: 1) Νεκροὺς κειμένους ἐκτάδην (έφόσον ἦτο δυνατὸν νὰ ἔξαχοιθωθῇ) ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Οὗτοι ἔκειντο ἀναμεὶξ ἐπὶ τοῦ δαπέδου, ἀλλὰ γενικῶς

Εἰκ. 8. Πώματα πίθου καὶ σαρκοφάγου ἐκ τοῦ τάφου A.

εἶχον διεύθυνσιν ἀπὸ Δ πρὸς Α. Τὰ μακρὰ ὅστᾶ, ἀτινα καὶ μόνα διετηροῦντο, εύρισκοντο ἐκτεταμένα, ἐπομένως δὲν ἐπρόκειτο περὶ «όκλαδόντων» νεκρῶν. Τὰ κρανία φαίνεται ὅτι εύρισκοντο πρὸς Δυσμάς. Υπὲρ τοὺς νεκροὺς τούτους ἔκειτο στρῶμα χώματος λευκοῦ καθαροῦ 0.10 μ. περίπου, ἐφ' οὐ ὑπῆρχον αἱ ἄλλαι ταφαὶ ἦτοι: 2) Ἐντὸς σαρκοφάγων ἡ μικροτέρων χυτροειδῶν ἀγγείων. 3) Ἐντὸς πίθων, οἵτινες ἦσαν κατὰ κανόνα ὅρθιοι, οὐχὶ ἀνεστραμμένοι, ὡς ἀλλαχοῦ παρετηρήθη. Οἱ πίθοι οὗτοι ἔφερον πολλάκις πῶμα, τὸ δποῖον εἰς τεμάχια (ἀλλὰ πάντοτε ἐλλιπές) εύρισκετο ἐντὸς αὐτῶν (εἰκ. 8, πρὸβλ. καὶ εἰκ. 9). Πίθοι εύρε-

Εἰκ. 9. Ἀγγεῖον ἐγκλεῖον σκελετὸν παιδίου.

θησαν ὀλίγοι καὶ ἰδίως κατὰ τὸ βόρειον ἥμισυ τοῦ τάφου. Αἱ σαρκοφάγοι ἐπανειλημμένως εύρεθησαν κείμεναι ἡ μία ἐπὶ τῆς ἄλλης, ἰδίως εἰς τὸ νότιον ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου, διετηροῦντο δ' ἀθικτοὶ¹. Ἐπανειλημμένως παρετηρήθη, ὅτι τινὲς

¹ Εἰς ἐν τυχαίον δυστύχημα ὀφείλεται ἡ καταστροφὴ ὅλων σχεδὸν τῶν φωτογραφιῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου διαρκούσης τῆς ἀνασκαφῆς, ὡς ἐκ τούτου ἡ μόνη φωτογραφία ἡτις περιεσώθη είναι ἡ τῆς εἰκ. 7.

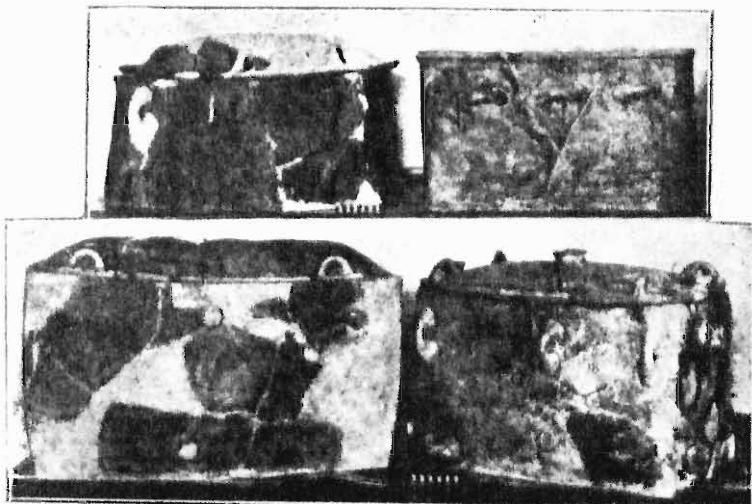
σαρκοφάγοι ἡσαν κεναί. Ἐπομένως δύο ἑρμηνεῖαι χωροῦσιν: "Ἡ ἐφωδιάζετο ὁ τάφος διὰ κενῶν σαρκοφάγων, αἵτινες οὕτω περιέμενον τὸν νεκρόν, κομιζόμενον ἐκεῖ ἄλλως πως, ἢ ἐκενοῦντο καὶ παρεμερίζοντο παλαιότεραι σαρκοφάγοι (χωρὶς ὅμως νὰ χρησιμοποιηθῶσιν ἐκ νέου, διότι ἡδη ἄλλου νεκροῦ ἴδιοκτησία), ἵνα ἔξοικονομηθῇ χῶρος. Εἰς ὑστερωτέραν ἐποχὴν δὲν ἐσέβοντο δμοίως τὰς θήκας τῶν προγόνων διότι ἐκενοῦντο ἵνα δεχθοῦν τοὺς ἐπιγόνους, τὰ δὲ ὀστᾶ τῶν κενου μένων σαρκοφάγων συνελέγοντο εἰς μίαν καὶ μόνην¹.

Σπανιώτατα παρετηρήθησαν εὑρήματα ἐντὸς τῶν σαρκοφάγων ἢ τῶν πίθων τοῦ τάφου. Συνήθως

περιεῖχον μόνον τὸν σκελετόν. Ἀπαξ εὑρέθη τὸ μετὰ προχύσεως ἀγγεῖον εἰκ. 18, πρῶτον ἐξ ἀριστερῶν τῆς ἄνω σειρᾶς, ἐντὸς μιᾶς σαρκοφάγου παρὰ τὴν θύραν τοῦ τάφου. Ἡ σαρκοφάγος αὗτη ἀνήκεν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ὀρθογωνίων (εἰκὼν 10 ἄνω δεξιά), τὸ δὲ ἀγγεῖον ἔκειτο ἀνεστραμμένον ὑπὸ τὸ κρανίον

τοῦ νεκροῦ. Ἐπίσης ἐντὸς ἐνὸς πίθου εὑρέθη ἀντον κύπελλον. Πάντα τὰ ἄλλα εὑρήματα ἔκειντο ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἐκτὸς τῶν πίθων καὶ λαρνάκων. Σημειωτέον τέλος, ὅτι ἐντὸς τεμαχίου ἐκ τοῦ πυθμένος πιθοειδοῦς ἀγγείου εὑρέθη ἀρκετὴ τέφρα, οὐδὲν δὲ τερερόν. Τοῦτο εἶχε τεθῆ κολοθόν ἐντὸς τοῦ τάφου μετ' ἀνημμένης πυρᾶς ἐντὸς αὐτοῦ πρὸς καῦσιν λιβανωτοῦ. Ἀνάλογον ἔθιμον βλέπει τις μέχρι σήμερον ἐπὶ νεοσκαφῶν τάφων, ἐφ' ὃν κεῖνται κολοθὰ πήλινα ἀγγεῖα φέροντα ἄνθρακας.

Ἐκ τῶν εὑρεθεισῶν σαρκοφάγων ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ τάφου A, ὡς καὶ ἐντὸς τοῦ B, οὐδεμία ἔκειτο ἀνάστροφος, ὡς τοῦτο παρετηρήθη ἐν Παχυάμμῳ². Γενικῶς ἐνταῦθα παρατηρεῖται σεβασμὸς πρὸς τὴν τελευταίαν κατοικίαν τῶν ἀποθα-

Εἰκ. 10. Σαρκοφάγοι ἐκ τοῦ τάφου A.

¹ Παραδείγματα ἐκ τοῦ νεκροταφείου Λιλιανῶν (Φαιστοῦ) Μον. Αντ. 14, 1904, 651. Ἐξ Ἀμνισοῦ (σημερινοῦ Καρτεροῦ).² Αρχ. Δελτ. 1927 - 28, 75.

¹ Seager, Pachyammos 18.

νόντων, αἱ δὲ διαταραχαὶ ἐκ δευτερευουσῶν ταφῶν, αἵτινες παρετηρήθησαν εἰς τὸ ΜΜ νεκροταφεῖον τοῦ Παχυάμμου δὲν παρουσιάσθησαν ἐνταῦθα¹.

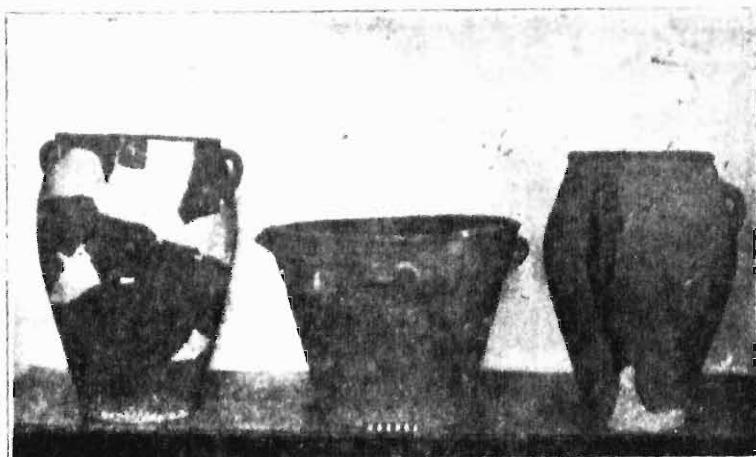

Εἰκ. 11. Πίθοι ἐκ τοῦ τάφου Α. Ὁ μεσαῖος φέρει κωδωνοειδῆ πόδα καὶ πρόχυσιν.

κάτωθεν τούτων ἄλλα εἰς μεγαλύτερον βάθος. Ἐκειντο καὶ ταῦτα ἐν σωρῷ, ἐκυριάρχουν δὲ κύπελλα, ὅμοια μετὰ τῶν ὁποίων ἦσαν μερικοὶ ἔτι «κώδωνες», εἰς σκύφος μετὰ προχοῖς (τοῦ τύπου τῶν δύο ἀκραίων τῆς ἀνωτάτης σειρᾶς τῆς εἰκ. 24), ἡ πρόχοις μετ' εὐρέος στομίου εἰκ. 21, μέσον τῆς κάτω σειρᾶς καὶ τέλος ἡ «τεϊέρα» εἰκ. 24, μέσον τῆς δευτέρας ἐκ τῶν ἄνω σειρᾶς. Τὸ περιέργον εἶναι, ὅτι πάντα ταῦτα τὰ ἀγγεῖα ἔκειντο ὑπὸ τὴν ἔξωτά-

την ζώνην τῶν λίθων τοῦ τάφου (ὅρα τὴν τομὴν ἐν τῷ σχεδίῳ εἰκ. 2). Ἡ ζώνη αὕτη, ἔξικνουμένη, ἀπὸ τῆς θύρας μέχρις ἀκριβῶς τοῦ σημείου τούτου, εἴδομεν

Τοσαῦτα περὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου Α. Ἐξωτερικῶς παρετηρήθησαν τὰ ἀκόλουθα: Κατὰ τὸ μέσον τῆς βιορείας πλευρᾶς παρουσιάσθησαν ἐν σωρῷ κατακείμενα πλῆθος τῶν περιέργων ἐκείνων σκευῶν τῶν «κωδωνοειδῶν» καλουμένων, ὃν τὰ καλύτερα παρουσιάζει ἡ εἰκ. 21. Μετὰ τούτων συνυπήρχε καὶ μόνωτον κυλινδρικὸν κύπελλον. Μόλις ἀφηρέθησαν τὰ σκεύη ταῦτα, παρουσιάσθησαν

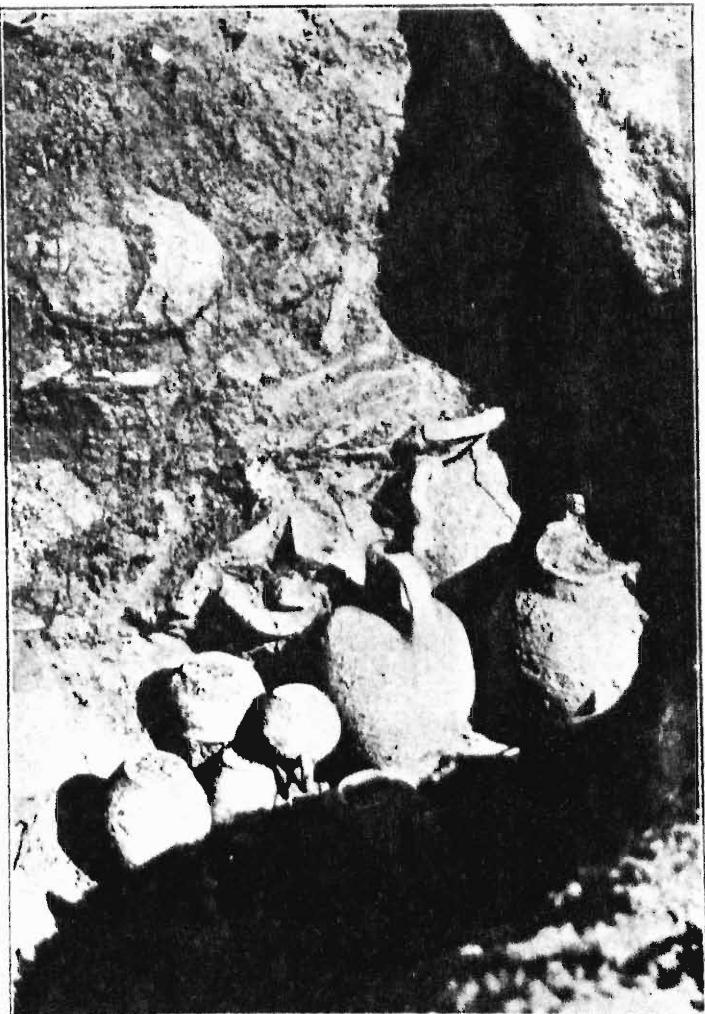
Εἰκ. 12. Κάδος καὶ πίθοι ἐκ τῶν δυτικῶν διαμερισμάτων τοῦ τάφου Α.

¹ Seager, Ἑ. ἀ. 11.

ἀνωτέρω ὅτι φαίνεται νὰ προσετέθη κατόπιν, ώς κειμένη δ' ἐπὶ τῶν ἀγγείων δέον νὰ εἶναι μεταγενεστέρα τῆς ἀποθέσεως τούτων. Ἐκτίσθη ἀρά γε πρὸς προστασίαν τοῦ κλονιζομένου τάφου; Διὰ νὰ ἔξαγάγωμεν τὰ ἀγγεῖα ἡναγκάσθημεν νὰ ἀφαιρέσωμεν τοὺς τρεῖς τελευταίους λίθους, οἵτινες ἐπὶ τοῦ σχεδίου εἰκονίσθησαν διὰ κοκκιδωτοῦ περιγράμματος.

Ἡ νοτία ἔξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τάφου παρουσίασε μερικὰ ἀγγεῖα μόνον κατὰ τὸ δυτικώτερον ἥμισυ. Ταῦτα ἔκειντο σποραδικῶς ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, ἀλλὰ κατὰ τὸ ΝΔ μέρος παρουσίασθησαν καὶ μία ὁμάς ἀγγείων πυκνῶς παρ' ἄλληλα κείμενα (εἰκ. 13). Ἐπρόκειτο κυρίως περὶ πιθαρίων καὶ πρόχων, ἀτινα ἔκειντο ὅρθια, ἔτι δὲ περὶ μονώτων καὶ ἀώτων κυάθων, οἵτινες ἔκειντο ἀνεστραμμένοι. Τὸ τελευταῖον τοῦτο παρετηρήθη σχεδὸν κατὰ κανόνα πανταχοῦ τοῦ τάφου. Οἱ κύαθοι πολλάκις ἔκειντο ἐπαλλήλως ἀνὰ δύο καὶ τρεῖς.

Τόσον εἰς τὴν βορείαν, δσον καὶ εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν πρόκειται περὶ ἀφιερωμάτων ἀπλῶν, διότι οὐδὲν ἵχνος ἔνταφιασμῶν παρετηρήθη. Ἡ δυτικὴ τούναντίον πλευρὰ διερρυθμίσθη δπως δεχθῆ καὶ νεκροὺς οἴτινες, ώς καὶ ἐν τῷ ἔσωτερικῷ τοῦ τάφου εἰχον τοποθετηθῆ κατὰ γῆς, ἐντὸς πίθων καὶ ἐντὸς λαρνάκων ἢ χυτρῶν. Τοῦτο συνέβη κυρίως εἰς τὰ ΔΔ 1 - 3, διότι τὰ διαμερίσματα Δ 1 καὶ Δ 2 περιεἶχον μόνον κτερίσματα, οὐχὶ δμως καὶ σκελετούς. Ἐντὸς τοῦ Δ 1 εὑρέθησαν πρὸ παντὸς πρόχοι καὶ ἀωτα κύπελλα, ἐντὸς δὲ τοῦ Δ 2, δπου φαίνεται δτι κυρίως ἀπετίθεντο τὰ ἀγγεῖα, ἔκειντο κατὰ σωροὺς ἀωτα καὶ μόνωτα κύπελλα, πρόχοι καὶ ἄλλα σπανιώτερα σχήματα, ἔτι δ' ἐν καὶ μόνον κωδωνόσχημον. Οἱ κύαθοι ἔκειντο ἀνὰ δύο καὶ τρεῖς ἐπαλλή-

Εἰκ. 13. Ἀγγεῖα παρὰ τὴν ἔξωτερικὴν νοτιοδυτικὴν πλευρὰν τοῦ τάφου Α.

λως. "Ἐν παράδειγμα ἀπεικονίσθη ἐν εἰκ. 23, μέσον τῆς δευτέρας ἐκ τῶν ἄνω σειρᾶς. Ἐνταῦθα εὑρέθη καὶ τὸ πιθάριον εἰκ. 24 ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἄνω σειρᾶς (ὕψος 0.29), τὸ δποῖον φέρει τέσσαρας σειρὰς καθέτων λαβῶν καλυπτουσῶν διλόκληρον σχεδὸν τὴν κοιλίαν. Ἐντὸς αὐτοῦ περιείχετο ἐν τεμαχίοις καὶ ἐλλιπές, ἀρχῆθεν ἄρα θραυσθέν, τὸ ἔτι μικρότερον πιθάριον εἰκ. 23, δεύτερον ἐξ ἀριστερῶν τῆς κάτω σειρᾶς. Τὸ ἀπὸ τοῦ ἡμίσεος καὶ ἄνω μέρος τοῦ ἀγγείου εὑρέθη ἐν τεμαχίοις ἐντὸς τῶν ΔΔ 2 - 3. Τὸ πιθάριον τοῦτο φέρει μαῦρον γάνωμα καὶ εἶναι τὸ μόνον, ὅπερ διατηρεῖ ἐλάχιστα ἵχνη ώραίας πολυχρόμου διακοσμήσεως.

Τὰ ΔΔ 1 - 3 περιεῖχον πάντα νεκρούς, τοὺς πλείστους ὅμως τὸ ΔΔ 2. Ἀξιοσημείωτον εἶναι, ὅτι πίθοι τινὲς ἐκ τῶν διαμερισμάτων τούτων δὲν περιεῖχον ὄστα, ἐνῷ ἀλλοι πάλιν περιεῖχον λείψανα δύο σκελετῶν. Ἐντὸς τοῦ ΔΔ 1 εὑρέθη εἰς πίθος μετὰ προχοῆς (ἀριθ. 1 ἐν τῷ σχεδίῳ εἰκ. 2), ἕτερον κολοβὸν πιθάριον (ἀριθ. 2), κολοβὴ σαρκοφάγος (ἀριθ. 3) καὶ μικρὸν ἀγγεῖον (ἀριθ. 4) περιέχον ὄστα παιδίου ὅμοιον μετὰ τῶν ἐν εἰκ. 29 θαλασ-

Εἰκ. 14. Πίθοι εἰς ἐπάλληλα στρώματα ἐντὸς τοῦ ΔΔ 2 τοῦ τάφου Α.

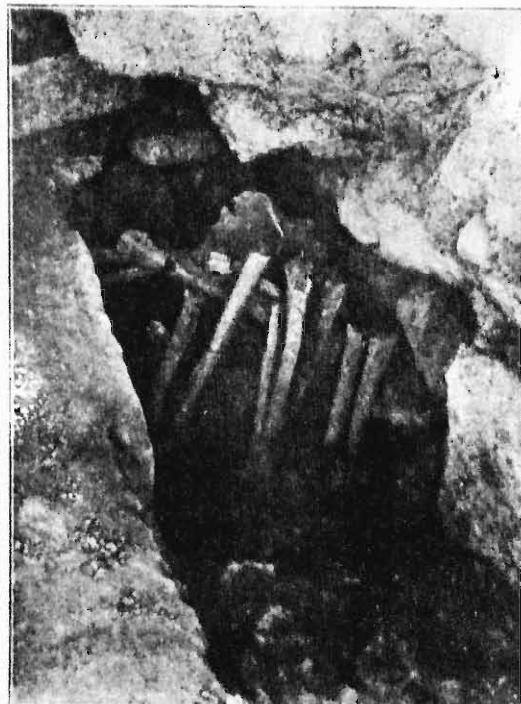
σίων ὄστρεών (πλὴν τῆς κάτω σειρᾶς). Τὸ ΔΔ 2 περιεῖχε μετρίους μιεγέθους πίθους (εἰκ. 11 - 12), ὅπως γενικῶς ἥσαν οἱ τοῦ τάφου τούτου. Ἀξιοσημείωτον εἶναι, ὅτι οἱ πίθοι οὗτοι, τινὲς τῶν δποίων ἥσαν κενοί, ἥσαν διατεταγμένοι εἰς δύο ἐπαλλήλους σειράς, εἰς δύο πατώματα οὕτως εἰπεῖν (εἰκ. 14). Εἰς μίαν μάλιστα περίπτωσιν εὑρέθη εἰς πίθος πατῶν διὰ τοῦ διαβεβρωμένου πυθμένος του ἐπὶ τῶν χειλέων ἐνὸς ὑποκειμένου πίθου (ἀριθ. 1 καὶ 3 ἐπὶ τοῦ σχεδίου εἰκ. 2). Τὸ κάτω πάτωμα

περιεῖχε δύο πίθους όρθιους καὶ τὸν «κάδον» εἰκ. 12, ὅστις ἔκειτο ἀνάστροφος (εἰκ. 14). Τὸ ἀγγεῖον τοῦτο (ἀριθ. 2 ἐν τῷ σχεδίῳ), ὅπερ φέρει προχοήν, δύο ὄριζοντίους λαβὰς καὶ μίαν κάθετον, ἐκάλυπτε σκελετὸν καλῶς διατηρούμενον, ἀλλ᾽ ἀνευ τῆς κεφαλῆς. Ἐκάλυψαν ἐπομένως διὰ τούτου πτῶμα ἀκέφαλον, ἢν ἡ ταφὴ ἔμεινεν ἀδιατάραχτος — καὶ οὐδὲν σημεῖον μεταγενεστέρας διαταράξεως παρετηρήθη —. "Ἐν κρανίον εὔρεθη ἔκτὸς καὶ παραπλεύρως τοῦ ἀγγείου, ὅπερ πιθανῶς ἀνήκειν εἰς τὸν σκελετόν.

'Ο νπ' ἀριθ. 3 πίθος ἔφερε καλῶς διατηρούμενον σκελετὸν καὶ δύο κρανία, ἕξ ὃν τὸ ἐν παιδικόν. 'Υπὸ τὸν πυθμένα τοῦ πίθου τούτου εὔρεθη μικρὸν ἄωτον κύπελλον. 'Ο πίθος 4 περιεῖχε δύο σκελετοὺς καὶ δύο κύπελλα, κολοβὰ ἀμφότερα. 'Ο πίθος 5 τέλος περιεῖχεν ἕνα σκελετόν.

Φαίνεται ὅτι μετὰ τὴν ἐναπόθεσιν ἑκάστου νεκροῦ ἐντὸς τοῦ ἀγγείου ἐτίθετο ἄνωθεν εἰς λίθος, ὅπως πιέζῃ τὸν νεκρόν, ὅστις δὲν ἔχωρει ἐντὸς τῶν μετρίων ἔκείνων κεραμείων. Τοῦτο δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀσφαλές, διότι ἐντὸς πλείστων πίθων καὶ μικροτέρων ἀγγείων εὔρεθησαν λίθοι, πρὸ παντὸς δὲ καὶ ἐντὸς τοῦ νπ' ἀριθ. 3, ἐφ' οὗ, ὡς ἐλέχθη, Ιστατο ἄλλος πίθος. 'Εντὸς μικροῦ χυτροειδοῦς ἀγγείου (εἰκ. 25 κάτω ἀριστερὰ) εὔρεθησαν δστάρια καὶ σιαγῶν παιδίου ὅπερ, ἐὰν κρίνῃ τις ἐκ τῶν ὀδόντων, θὰ ἥτο ἥδη 8 - 10 ἑτῶν. 'Επειδὴ θὰ ἥτο ἀδύνατον νὰ χωρήσῃ, ἔστω καὶ τεμαχιζόμενον, ἐντὸς τοῦ ἀγγείου, πρόκειται ἀρα περὶ δευτέρας ἀνακομιδῆς τῶν δστῶν, ἢ ταῦτα καὶ τυχαίως εὔρεθησαν ἐντὸς τοῦ σκεύους. Σκελετῶν λείψανα καὶ τρία κρανία πυκνῶς παρ' ἄλληλα κείμενα εὔρεθησαν καὶ ἔκτὸς τῶν πίθων ἐπὶ τοῦ δαπέδου, δμοῦ μετά τινων εύτελῶν ἀγγείων, μεταξὺ τῶν δποίων καὶ ἐν φωλεόσχημον λίθινον.

Κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ διαμερίσματος τούτου ἔχωρίσθη δι' ὀρθίας πλάκὸς 0.25×0.35 ἐν μικρὸν διάστημα, ἐντὸς τοῦ δποίου, κατὰ τὸ ἡμερολόγιόν μου ἀνεκαλύφθη «καθήμενος σκελετός», ὅστις καὶ ἐφωτογραφήθη (εἰκ. 15). 'Η προσεκτικὴ ἔξέτασις τῆς εἰκόνος ἀποκαλύπτει μίαν σιαγόνα, τεμάχιον κρανίου καὶ μακρὰ δστᾶ προερχόμενα ἐκ πλειόνων τοῦ ἐνὸς σκελετῶν. Κατ' ἀκολουθίαν ὀρθοτέρα εἰναι ἡ ἐρμηνεία, δτι ἐπ' εὐκαιρίᾳ ταφῆς τινος συνέλεξαν τὰ δστᾶ προγενεστέρων

Εἰκ. 15. Ὁστᾶ ὡς εὑρέθησαν τοποθετημένα εἰς τὸ ΔΔ 2 τοῦ τάφου Α.

Εἰκ. 16. Πίθοι ἐκ τοῦ τάφου Β.

ΔΔ 1 - 3, ύπελογίσθη ὅτι οἱ ταφέντες νεκροὶ ἦσαν 16 - 18.

Ο τάφος Β παρουσίασεν ἀσυγκρίτως πτωχότερον περιεχόμενον: Διαρκούσης τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἐσωτερικοῦ του εύρισκοντο διάφορα τεμάχια πίθων φερόντων τὸ σύνηθες σχοινιοειδὲς κόσμημα. Εἰς βάθ. 0.40 - 0.50 ἔκειτο ἡδη ὁ πυθμὴν τοῦ τάφου. Κατὰ τὴν ΒΑ πλευρὰν ἐφάνη μία σαρκοφάγος εὐμεγέθης (εἰκ. 17), ἥτις περιεἶχεν ἓνα νεκρὸν (ἐπὶ τοῦ σχεδίου ἀριθ. 1), δύο δ' ἔτεροι ἔκειντο ἐκτὸς ταύτης ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν ἐφάνη μέγας πίθος κεκλιμένος μὲ τὸ στόμιον πρὸς Ἀνατολὰς (ἀριθ. 2), δητὶς περιεἶχεν ἐλάχιστα τεμάχια δοτῶν. Εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν εύρεθη ὅρθιος πίθος, κατεστραμμένος (ἀριθ. 3). Ἰσως παρ' αὐτὸν ἔκειτο ἔτερος μικρότερος, διότι τὰ δοτρακα ἦσαν δύο εἰδῶν. Ο πίθος περιεἶχε σκελετὸν καὶ τρία μικρὰ ἀγγεῖα (εἰκ. 26 πρῶτον καὶ τρίτον ἐξ ἀριστερῶν τῆς δινω σειρᾶς, προτελευταῖον τῆς κάτω σειρᾶς).

Εἰκ. 17. Σαρκοφάγος ἐκ τοῦ τάφου Β.

νεκρῶν καὶ ἐναποθέσαντες εὐλαβῶς εἰς τὴν γωνίαν ἐκείνην ἔχώρισαν ταῦτα διὰ τῆς πλακὸς ἀπὸ τοῦ ὑπολοίπου τάφου.

Τὸ ΔΔ 3 ἦτο τὸ μέγιστον τῶν διαμερισμάτων, ὑποδιαιρούμενον εἰς μικρότερα (ὅρα τὸ σχέδιον), ἀλλὰ παρουσίασε τὸ περιεχόμενόν του ἐν μεγάλῃ ἀταξίᾳ. Οἱ νεκροὶ ἐνταῦθα ἐθάπτοντο ἀναμειξέντος τοῦ χώματος, δπου εύρεθησαν λείψανα 7 - 8 σκελετῶν. Ἐν ἀκαταστασίᾳ καὶ πᾶσαι τεθραυσμέναι ἔκειντο ἐπίσης 3 - 4 μικραὶ λάρνακες, 2 - 3 πιθάρια ἢ χυτοειδῆ ἀγγεῖα καὶ ἄλλα τινὰ μικρότερα, ἵδιως πρόχοι.

Εἰς δλα μαξὺ τὰ διαμερίσματα ταῦτα

ΔΔ 16 - 18.

Εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν εὑρέθη σκύφος εὐμεγέθης (ἀριθ. 4) μετ' ἀμβλείας προχοῆς (εἰκ. 25 ἄνω ἀριστερὰ) περιέχων σκελετὸν βρέφους (λεπτότατον κρανίον). "Ἐκειτο ἀνάστροφος. Τέλος παρ' αὐτὸν κατὰ τὴν ΝΑ πλευρὰν ἔκειντο δύο κολοβοὶ πίθοι (ἀριθ. 5 - 6) ἔχοντες ἀμφότεροι γωνιώδη τομὴν τῶν χειλέων (εἰκ. 16), οἵτινες εὑρέθησαν ὁ εἰς ἐπὶ τοῦ ἄλλου στόμιον πρὸς στόμιον. Ἐντὸς αὐτῶν περιείχετο εἰς σκελετός, ἐπ' αὐτῶν δὲ τὰ τεμάχια ἀγγείου, τὸ δποῖον πιθανῶς εἶναι ὁ σκύφος εἰκ. 25 ἄνω δεξιά. Παρὰ τοὺς πίθους ἔκειτο ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἔτερος σκελετός, εἰς διαφόρους δὲ θέσεις ἐντὸς τοῦ τάφου εὑρέθησαν τὰ ἐν εἰκ. 26 ἀγγεῖα καὶ εἰς τρία τεμάχια ἀγγεῖον ἐκ φαιοῦ στεατίτου δλμοειδές, μετὰ δύο δριζοντίων ἐλαφρῶς ἔξεχουσῶν ἀτρήτων λαβῶν.

'Ἐξωτερικῶς παρουσιάσθη κατὰ τὸ ΝΔ μέρος εἰς χονδροειδῆς πίθος ἀνάστροφος' (ἀριθ. 7), δστις εὑρέθη περιέχων ἀκαυτὸν σκελετόν, ἀλλὰ καὶ τινα τεμάχια κεκαυμένων ὅστῶν, ἔτι δ' ἐν δωτὸν κύπελλον καὶ ὑπολείμματα δύο χαλκῶν κρίκων. Ἐπίσης παρὰ τὴν δεξιὰν παραστάδα τῆς εἰσόδου εὑρέθησαν τὰ τεμάχια ἄλλου πίθου (ἀριθ. 8). Ἐν συνόλῳ ἔξηκριθώθησαν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ τάφου τούτου 9 - 10 ταφαί.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Γενικῶς οἱ τάφοι τοῦ Βοροῦ παρουσιάζουσιν ἀμφότεροι τὸ χαρακτηριστικόν, δτι ἐγένοντο δπως ἐντὸς αὐτῶν τοποθετῶνται κυρίως νεκροὶ ἐντὸς πίθων καὶ λαρνάκων. Τοῦτο καὶ μόνον τὸ γεγονὸς ἀρκεῖ, δπως πιστοποιήσῃ τὸ σχετικῶς μεταγενέστερον τῶν τάφων τούτων, διότι ἀκριβῶς ἡ ἐμφάνισις λαρνάκων καὶ ταφικῶν πίθων ὑποδεικνύει κυρίως τὴν περίοδον τῆς ΜΜ ἐποχῆς, καθ' ἥν ἐγκαταλείπονται οἱ δμαδικοὶ ἐνταφιασμοὶ ἐντὸς τῶν «θολωτῶν» καλουμένων τάφων καὶ ἐφαρμόζεται ἡ ἀτομικὴ ταφή¹.

Σχετικῶς πρὸς τὸν τρόπον τῆς ταφῆς παρατηροῦμεν, δτι ἐνταῦθα σχεδὸν κατὰ γενικὸν κανόνα τοποθετοῦνται ὅρθιοι οἱ πίθοι, ἐν ᾧ ἐν συγχρόνοις περίπου νεκροταφείοις τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης οὐ μόνον οἱ ταφικοὶ πίθοι ἔχουσιν ἀνάστροφον θέσιν, ἀλλὰ πολλάκις καὶ αὐταὶ αἱ σαρκοφάγοι, καίτοι ἐφωδιασμέναι ἐνίστε διὰ πωμάτων². Οἱ νεκροὶ ἐν ἀμφοτέροις τοῖς τάφοις τοποθετοῦνται καὶ ἐπὶ τοῦ δαπέδου, αἱ δὲ ταφαὶ αὗται λογικῶς δέον νὰ θεωρηθῶσι καὶ αἱ παλαιό-

¹ Ἐννοεῖται δτι τοῦτο εἶναι ἐν γενικαῖς γραμμαῖς δληθές, δότι μεμονωμένως συναντῶμεν λάρνακας καὶ ἐν. τῇ ΠΜ ἐποχῇ, λ. χ. ἐντὸς τοῦ ταφικοῦ σπηλαίου Πύργου. Ἀρχ. Δελτ. 1918, 140 ἔξ.

² E. Hall, Sphingaræ 59, R. Seager Pachyammos 11 καὶ 18. ('Ο τελευταῖος οὐδαμοῦ λέγει σαφῶς περὶ τῆς θέσεως τῶν πίθων, ἀλλὰ συνάγεται τοῦτο ἐκ τῶν γραφομένων του). Τέλος ἐκ Παλαικάστρου ὑπάρχει ἐν μοναδικὸν παράδειγμα ἀνατρόφου μικρᾶς σαρκοφάγου: BSA Suppl. 1, The Unpublished Objects from Palaecastro 156, εἰκ. 188.

τεραι, πρᾶγμα τὸ δποῖον ἐπικυροῦσι αἱ ἐντὸς τοῦ τάφου Α γενύμεναι παρατηρήσεις.

‘Ως πρὸς τοὺς πίθους καὶ τὰς σαρκοφάγους παρατηροῦμεν, δτι τὰ σχῆματά των γενικῶς εἰναι γνωστὰ ἐκ τῶν νεκροταφείων τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης, ὡς καὶ ἡ διὰ τῶν «καταλειβάδων» διακόσμησις ἐνίων πίθων. Ἐν τούτοις τοπικαὶ διαφοραί, ὡς ἡτο ἐπόμενον, εἰναι ἀμέσως αἰσθηταί: Οἱ πίθοι γενικῶς ἐνταῦθα ἔχουσιν ὀλιγώτερον ἀνεπτυγμένον τὸν λαιμὸν καὶ τὸ χεῖλος ἐν σχέσει πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης¹, διὰ τοῦτο παρέχουσιν ἀρχαικωτέραν ὄψιν. Μοναδικὸς εἰς τὸ εἰδος του, ὡς φέρων κωδωνόσχημον κοῖλον πόδα, εἰναι ὁ πίθος ἐν τῷ μέσῳ τῆς εἰκ. 11. Εἰς μικρὰ ἀγγεῖα ὁ κοῖλος ποὺς εἰναι βεβαίως γνωστός, ἀπὸ τῆς πρωίμου ΠΙΜ μάλιστα ἐποχῆς εἰς τὰ «ἀμφικύπελλα» τῆς συλλογῆς Πύργου². Διὰ νὰ εὔρωμεν ὅμως τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦτο εἰς μεγάλα ἀγγεῖα πρέπει νὰ κατέλθωμεν πολλὰς ἔκατοντάδας ἐτῶν, μέχρι τῆς ἐποχῆς τῶν ὑστερομυκηναϊκῶν καὶ πρωτογεωμετρικῶν κρατηρίσκων. Ο προκείμενος πίθος ἀσφαλῶς δὲν ἡτο ἀπλῶς ταφικός, ἀλλ’ οἰκιακὸν σκεῦος, ἔνεκα τῆς προχύσεως δι’ ἣς εἰναι ἐφωδιασμένος παρὰ τὸν πυθμένα. Τοιαῦται προχύσεις εἰναι γνωσταὶ καὶ ἐκ πίθων τοῦ Παχυάμμου³.

Οἱ δύο πίθοι τῆς εἰκ. 16 εἰναι ἰδιαιτέρως κατάλληλοι πρὸς ταφὴν νεκρῶν ἔνεκα τοῦ εὔρεος στομίου των. Ἀνάλογοι εὑρέθησαν ἐν Παχυάμμῳ καὶ ἀλλαχοῦ⁴. Ως ἀνωτέρω ἐλέχθη, κατὰ μοναδικὴν περίπτωσιν οἱ δύο οὗτοι πίθοι ἐκάλυψαν νεκρὸν τοποθετηθέντες στόμιον πρὸς στόμιον ὁ εἰς ἐπὶ τοῦ δὲλλου. Ἡ μεμονωμένη αὕτη ταφὴ θὰ ἡτο ἐπικίνδυνον νὰ χρησιμοποιηθῇ πρὸς συναγωγὴν συμπερασμάτων. “Οπως δήποτε, τὸ ἔθιμον τῆς τοιαύτης τοποθετήσεως δύο ταφικῶν ἀγγείων, τῶν δποίων μάλιστα τὰ χεῖλη συνεκολλῶντο δι’ ἀσφάλτου, εἰναι ἀνατολικόν⁵.

Τὰ χυτροειδῆ ἀγγεῖα ἔχορησιμοποιοῦντο ἀναμφιβόλως μόνον προκειμένου περὶ ταφῆς νηπίων. Ἐνταῦθα ἀπεικονίσθησαν δύο τοιαῦτα, ἐν εἰκ. 9, δπερ εἰναι σχετικῶς μέγα (ὕψος 0.33 δμοῦ μετὰ τοῦ πώματος) καὶ ἐν εἰκ. 25 κάτω ἀριστερά, δπερ εἰναι κατὰ τὸ ἥμισυ μικρότερον. Ἀνάλογα σκεύη ὑπάρχουσι καὶ ἐκ τοῦ νεκροταφείου Παχυάμμου⁶.

¹ Πρβλ. λ. χ. τὰς εἰκόνας 11 καὶ 12 πρὸς τὰς παρὰ Seager, *Pachyammos* πίν. 5. Ἡ ἐπεξήγησις ἐν τῷ ἀνωτέρῳ πίνακι χρονολογεῖ τοὺς πίθους ὡς ΜΜ 3, ἀλλ’ ἀσφαλῶς δὲν εἰναι δῆλοι σύγχρονοι.

² ‘Αρχ. Δελτ. 1918 151, 165 καὶ πίν. B.

³ Seager, *Pachyammos* πίν. 5 καὶ 16. Ἐπίσης ἐκ Μαλίων καὶ ἀλλαχόθεν ὑπάρχουσι παραδείγματα.

⁴ *Pachyammos* πίν. 2.

⁵ “Ορα R. Koldewey, *Das wiedererstehende Babylon* 265. Πρβλ. καὶ B. Meissner, *Babylonien u. Assyrien* 1 426 (‘Topf- und Doppeltopfgräber.’) καὶ εἰκόνα πινάκων 219. Ἐκ Κρήτης ὑπάρχει ἐν ἑτι παραδείγμα δύο ἐπαλλήλων σαρκοφάγων στόμιον πρὸς στόμιον, ἀλλ’ ἐνταῦθα πρόκειται περὶ μετακομιδῆς διτῶν: HSA Suppl. I (Unpubl. Objects from Palaecastro) 155, εἰκ. 187.

⁶ Seager ἐ. ἀ. πίν. 2. Προκειμένου περὶ τῆς χύτρας εἰκ. 9 κατὰ λάθος ἐγράφη ἐν AJA 1927, Archaeol. News, 127 διτ ἐγώ ἐμνημόνευσα τέρρας ἐντὸς τοῦ ἀγγείου. Μόνον ἀκατά διτὰ περιείχε.

‘Ως πρὸς τὰς σαρκοφάγους τέλος, δύν δείγματα παρέχουσιν αἱ εἰκόνες 10 καὶ 17, πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι παρατηρεῖται ἐντὸς τῆς ὁμάδος ποιά τις ἔξελιξις. Τὰ παλαιότατα παραδείγματα σαρκοφάγων εἶναι φοειδοῦς σχήματος, οὗτος αἱ ΠΜ τοῦ Πύργου καὶ Παχυάμμιου¹. Αἱ πρῶται μάλιστα, αἵτινες εἶναι αἱ ἀρχαιόταται πασῶν τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν, δὲν φέρουσιν ἀκόμη λαβάς, ἀλλὰ καθέτως τετρημένας ἀποφύσεις. Αἱ ἐκ Παχυάμμιου, αἵτινες εἶναι ὀφθαλμοφανῶς πλέον προκεχωρημένου τύπου, εἶναι ΠΜ 3. Ἐκ τῶν ἡμετέρων ὁ ἀρχαικώτατος τύπος εἶναι ὁ τῆς εἰκ. 10 ἄνω ἀριστερά, δοτις ἐν τούτοις παρουσιάζει πρόοδον σχετικῶς πρὸς τὰς ἐκ Παχυάμμου ἀνωτέρω σαρκοφάγους, οὐ μόνον ὡς πρὸς τὴν διάταξιν τῶν λαβῶν, ἀλλὰ καὶ διότι τὸ φοειδὲς περίγραμμα τείνει νὰ προσεγγίσῃ πρὸς τὸν ὀρθογώνιον τύπον. ‘Ως ἐκ τούτου δέον νὰ τεθῇ ἡ σαρκοφάγος αὕτη εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ΜΜ ἐποχῆς. Αἱ ὑπόλοιποι παρουσιάζουσιν ἔτι ἐμφανεστέραν τὴν ἔξελιξιν. Αἱ τῆς κάτω σειρᾶς, αἵτινες φέρουσι πρωτοφανῆ μέχρι σήμερον κομβία πρὸς ταῖς λαβαῖς, ἔχουσι πλέον λάβει τὸ ὀρθογώνιον σχῆμα, ἀλλὰ μετ’ ἀκανονίστων γωνιῶν καὶ πλευρῶν, διότι ποιοῦνται ἔτι διὰ τῆς ἐλευθέρας χειρὸς κατὰ τὴν τεχνικὴν τοῦ προηγουμένου τύπου. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ ἐν τῇ σαρκοφάγῳ ἄνω δεξιᾷ τῆς εἰκ. 10, ἥτις τυπολογικῶς εἶναι ἡ τελευταία τῆς δλῆς σειρᾶς². Μοναδικὸν περίγραμμα χειλέων μετὰ ὀδοντωτῆς καταλήξεως τῶν μακρῶν πλευρῶν παρουσιάζει ἡ ἐν εἰκ. 17 σαρκοφάγος ἐκ τοῦ τάφου Β.

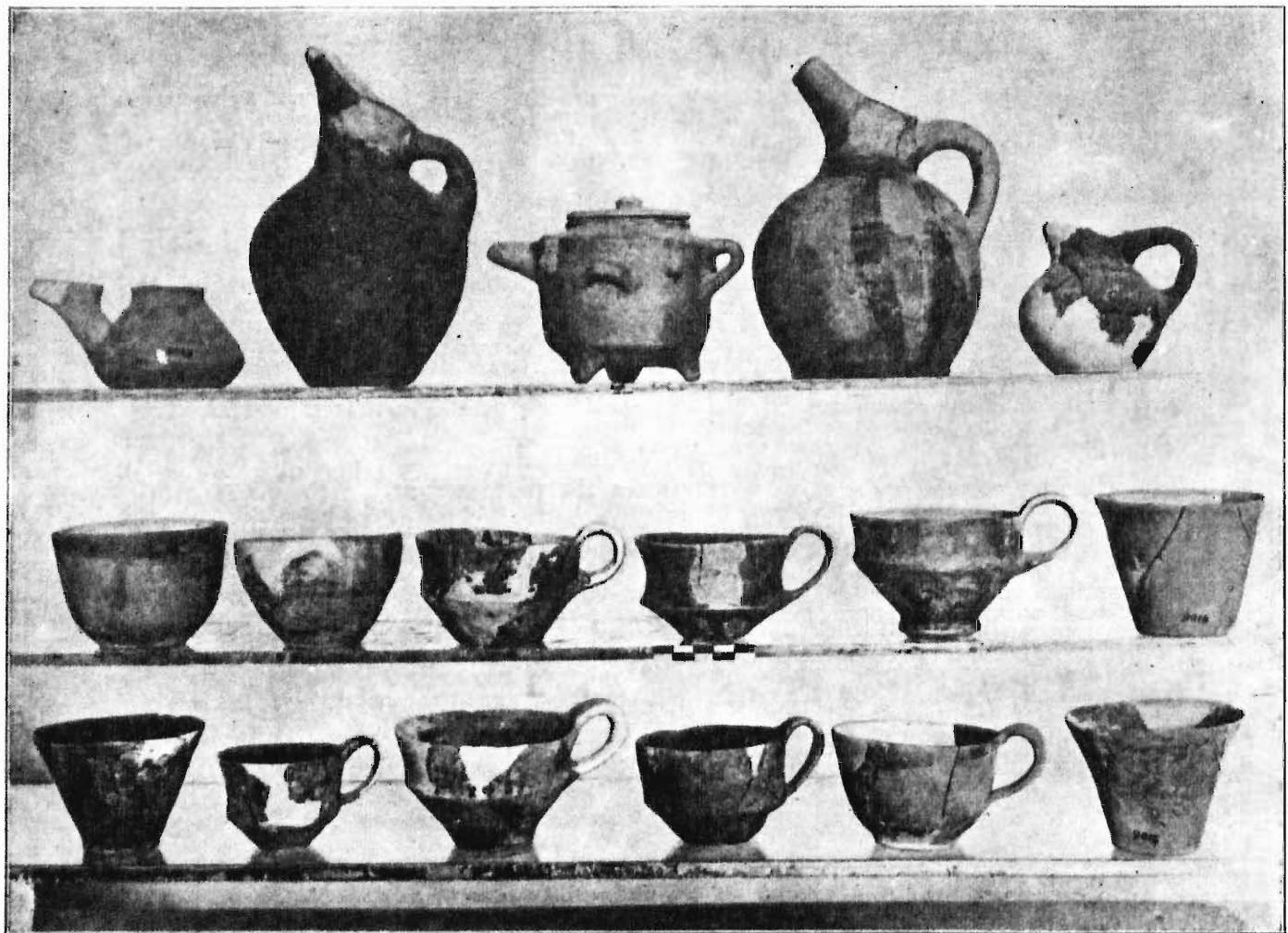
Καὶ ταῦτα μὲν κοινὰ ὡς πρὸς ἀμφοτέρους τοὺς τάφους. Ἐκ τῶν μικρῶν ἀγγείων καὶ λοιπῶν εὔρημάτων ἴδιαιτέρως πρέπει νὰ ἔξετασθωσι τὰ ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου Α ἀγγεῖα, πρὸς ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν. Ταῦτα, ὀλίγα ἀλλως ὅντα, εὑρίσκονται ἐπὶ τῶν εἰκόνων 18 - 20. Δὲν ἔχουσι παραλειφθῆ ἡ 4 - 5 ἐντελῶς ἐλλιπῆ ἡ ἀλλως ἐφθαρμένα τεμάχια. Εἶναι διὰ τοῦ πρώτου βλέμματος ἀντιληπτόν, ὅτι ἡ κεραμεικὴ αὕτη ἀνήκει κυρίως εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ΜΜ ἐποχῆς. ‘Ασφαλῶς ΠΜ ἀγγεῖα, καὶ ταῦτα ἐκ τῆς τελευταίας ΠΜ περιόδου, δὲν ὑπάρχουσι περισσότερα τῶν τεσσάρων ἡ πέντε. Τὸ κυριώτατον τούτων ἡτο σκεῦος τριποδικὸν λεβητοειδές, τοῦ δποίου μόνον τὸ κατώτατον μέρος ἐν τεμαχίοις διεσώθη (μὴ ἀπεικονιζόμενον). ‘Ο πηλὸς εἶναι ὑπόξανθος ἀκάθαρτος, ἀτελῶς ὠπτημένος διακρίνονται δ’ ἵχνη ἐρυθρωπῆς ἀλοιφῆς. ‘Ανάλογον σκεῦος ὑπάρχει ἐκ Πύργου³.

¹ Ξανθουδίδης ἐν Ἀρχ. Δελτ. 1918 142 εἰκ. 4. Seager, Pachyammos πίν. 12, = Evans Palace κλπ. 1 126 εἰκ. 94.

² Εἰς τὸν κατόπιν ὁριστικῶς σχεδὸν ἐπικρατήσαντα ὀρθογώνιον τύπον τῆς YM ἐποχῆς φαίνεται διὶς εἰς τὰ καλύτερα τεμάχια αἱ πλευραὶ κατεσκευάζοντο ἐπὶ τύπου καὶ εἴτα προσεκολλῶντο πρὸς ἀλλήλας. Μία μελέτη συστηματικὴ τῆς ἔξελιξεως τῶν σαρκοφάγων, ἥτις νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν παλαιάν τοιαύτην τοῦ Orsi, Ἰσω; ἥθελε καταλήξει εἰς ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα ὡς πρὸς τὰ τοπικὰ ἐργαστήρια καὶ τὴν ἐν γένει ἔξελιξιν τῶν πολυπληθῶν τούτων κεραμεικῶν προϊόντων τῆς μινωικῆς ἐποχῆς.

³ Ἀρχ. Δελτ. 1918 147 εἰκ. 7 ἀριθ. 40.

Εἰς τὸ τέλος τῆς ΠΜ ἐποχῆς δύνανται νὰ ἀναχθῶσι καὶ ὀλίγα προχοῖδια ἐξ ὡχροκιτρίνου ή ἐρυθρωποῦ ἀκαθάρτου πηλοῦ, κακῶς ὥπτημένου (εἰκ. 18 πρῶτον ἐκ δεξιῶν τῆς ἄνω σειρᾶς, εἰκ. 20 δευτερον ἐκ δεξιῶν τῆς κάτω σειρᾶς), ώς ἐπίσης τινὲς τῶν κυάθων, οἵτινες εἶναι χειροποίητοι καὶ φέρουσιν ἵχνη καθέτου ἐπεξερ-

Εἰκ. 18. Ἀγγεῖα ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Α.

γασίας διὰ μαχαιρίου¹. Ἰσως ἐνταῦθα δέον νὰ ἀναχθῇ καὶ ή ἐξ ἀκαθάρτου πηλοῦ μετὰ παχέων τοιχωμάτων πρόχους εἰκ. 18, δευτέρᾳ ἐξ ἀριστερῶν τῆς ἄνω σειρᾶς. Προκειμένου περὶ χονδροειδῶν οἰκιακῶν σκευῶν, ώς τὰ παρόντα, ἀκριβὴς χρονολόγησις δὲν εἶναι εὔκολος. Τὰ ὑπόλοιπα ἀγγεῖα εἶναι μεσομινωικά, ἐπὶ δὲ τῶν περισσοτέρων κυάθων εἶναι ἔκδηλα τὰ ἵχνη τοῦ τροχοῦ καὶ τοῦ θώμιγγος, δι' οὓς τὰ πλαττόμενα ἀγγεῖα ἀπεκόπτοντο ἀπὸ τοῦ πυρῆνος τοῦ πηλοῦ. Τὸ ἐν εἰκ. 18

¹ Πρβλ. Evans, Palace κλπ. 1, 73 εἰκ. 40.

ἄνω ἀριστερὰ ἀγγεῖον μετὰ προχύσεως ἐξ ὠχροῦ καθαροῦ πηλοῦ εἶναι ἀσφαλῶς MM 1, οὐ μόνον διότι εὑρέθη ἐντὸς ὁρθογωνίας σαρκοφάγου, ἀλλὰ καὶ διότι ἐντελῶς ὅμοια ἐν MM 1 πολυχρώμῳ όυθμῷ ὑπάρχουσιν ἐκ Μεσαρᾶς (Πορτί, Ἀγία Τριάς κλπ.)¹.

Περίεργον εἶναι τὸ πυξιδοειδὲς μετὰ προχοῆς ἀγγεῖον εἰκ. 18, μέσον τῆς ἄνω σειρᾶς. Ἰσως ἀνήκει ἔτι εἰς ΠΜ περιόδον. (Τὸ πῶμα δὲν εἶναι βέβαιον διτι ἀνήκει εἰς τὸ ἀγγεῖον). Φέρει τριῶν διαφόρων εἰδῶν λαβάς, ἥτοι τοξοειδεῖς τοιαύτας δύο ὅριζοντίους καὶ μίαν κάθετον, ἔτι δὲ τέσσαρας καθέτως τετρημένας ἀποφύσεις. Τὸ πῶμα πυξίδος εἰκ. 20, μέσον τῆς μεσαίας σειρᾶς εἶναι MM 1 (κιρρὸς πηλός, καστανόμελαν βερνίκιον). Σχεδὸν τὴν αὐτὴν διακόσμησιν φέρει τὸ πῶμα κάλπης ἐκ Ψείρας².

Ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν «τροπιδωτῶν» μονώτων κυάθων ἀξιολογώτατος εἶναι ὁ ἐν εἰκ. 18 τρίτος ἐκ δεξιῶν τῆς μεσαίας σειρᾶς, ὅστις εἶναι καὶ τὸ ὀραιότατον ἀγγεῖον τῆς ἀνασκαφῆς Βοροῦ. Τὰ τοιχώματά του εἶναι λεπτά, ἡ δὲ διακόσμησις, συνισταμένη ἐκ στιλπνοῦ μέλανος βερνίκιον μετὰ λευκοῦ περιγράμματος, μιμεῖται τὴν σύνθεσιν ἀμυγδαλίτου λίθου (breccia). Ἡ φωτογραφία εἰκ. 19 παριστῆ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κυάθου. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου παρέσχε καὶ τὰ ἐν εἰκ. 20 ἄνω λίθινα ἀγγεῖα, δύο χάλικας τριπτήρας (κατὰ τὰ ἄκρα τῆς σειρᾶς), ἔτι δὲ τὸ εἰς τὴν κάτω σειρὰν τῆς εἰκόνος ὅστρακον, εῦρημα σχεδὸν ἀναπόσπαστον τῶν τάφων πάσης μινωικῆς περιόδου.

Τὰ ἐκ τοῦ ἔξωτερικοῦ τοῦ τάφου A ἀγγεῖα εὑρίσκονται ἐπὶ τῶν εἰκόνων 21 - 24. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ σειρὰ τῶν ἀώτων ὑψηλῶν κυπέλλων μετὰ ποδὸς ἐν εἰκ. 22 καὶ τῶν λοπαδοσχήμων εὔρεων ἀγγείων τῆς εἰκ. 23. Ἀμφότεροι οἱ τύποι εἶναι χαρακτηριστικοί τῆς ἀρχῆς τῆς MM περιόδου³, τὰ δὲ κύπελλα φέρουσι πάντα σχεδὸν μέλαν γάνωμα καὶ μερικὰ διατηροῦσι λευκάς ὅριζοντίους ζώνας. Λεπτομερέστερος χαρακτηρισμὸς τῶν διαφόρων ἀλλων ἀγγείων δὲν εἶναι

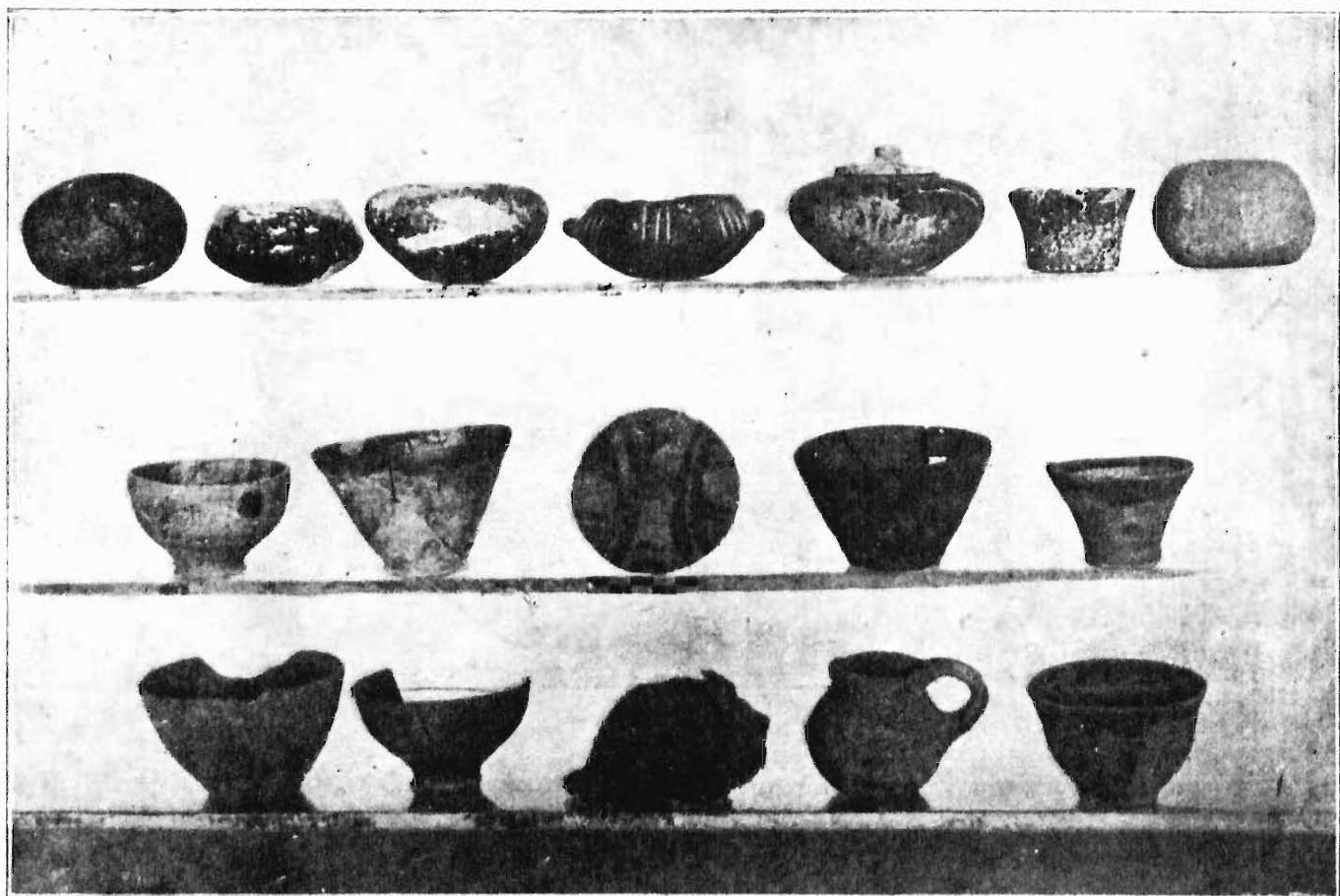
Εἰκ. 19. Τὸ ἐσωτερικὸν κυάθον ἐκ τοῦ τάφου A.

¹ Όρα ἐπὶ παραδείγματι Xanthoudides, Vaulted Tombs ἔγχρ. πίν. 6, ἀριθ. 5056, 5059.

² Seager, Excavations on the Island of Pseira 19, εἰκ. 4 ἀριστερά.

³ Evans, Palace κλπ. 1 178 εἰκ. 122, πρθλ. ἔτι εἰκ. 118a ἀριθ. 18.

ἀναγκαῖος ἐνταῦθα, δλίγαι ὅμως λέξεις ἐπιβάλλονται προκειμένου περὶ τῶν ἐν σωρῷ εὑρεθέντων «κωδώνων» (εἰκ. 21). "Οτι πρόκειται περὶ σκευῶν τελετουργικῶν ἦτο καὶ πρότερον γνωστόν, διότι τὸ σχῆμα των εἶναι ἀρκούντως εὔγλωττον. Εἰναι ὅμως ἡ πρώτη φορὰ καθ' ἥν εὑρίσκονται ἐν τάφῳ, ώς ἐκ τούτου εἰδικεύε-

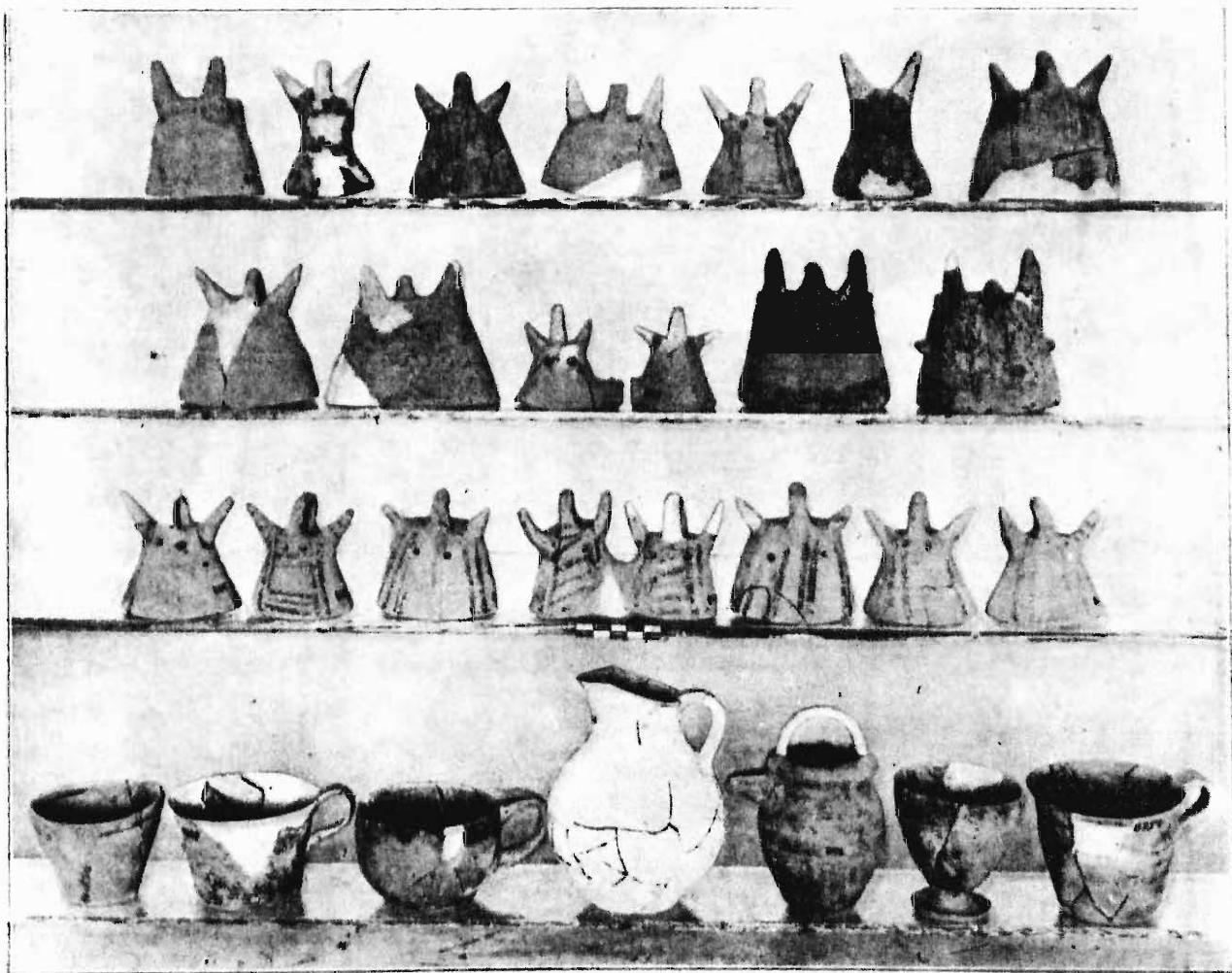
Εἰκ. 20. Εὑρήματα ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου A.

ται ἡ σημασία των πιθανώτατα ώς νεκρική. Τοιαῦτα σκεύη, ἄτινα εἶναι χαρακτηριστικὰ ΜΜ 1 στρωμάτων¹, εἰναι κυρίως γνωστὰ ἐκ Τυλίσου καὶ ἐκ τοῦ «δαπέδου τῶν μονολιθικῶν πεσσῶν» ἐν Κνωσῷ. Οὐδεμίᾳ πειστικὴ ἐρμηνεία μέχρι σήμερον εὑρέθη. Ὁ Χατζιδάκης ἡρμήνευσε ταῦτα ώς ἀναθηματικὰς ιερὰς ἐσθῆτας, δὲ Sir A. Evans τὰ νομίζει μᾶλλον ώς ἀπομιμήσεις πραγματικῶν κωδώνων, ἔνεκα τῶν ὅπων². Ἐκ τῶν ἡμετέρων παραδειγμάτων ἐν (εἰκ. 22 μέσον τῆς

¹ Palace έ. ἀ. 175.

² Palace 1, 175 καὶ εἰκ. 124. Ἐν τούτοις τὰ πλεῖστα φέρουσι τὰς δπάς κατὰ τὰ πλάγια τοιχώματα,

ἄνω σειρᾶς), είναι ἐντελῶς πεπλατυσμένου σχήματος." Άλλα είναι δὲ λως πρωτόγονα, ἔξι ἀκαθάρτου πηλοῦ καὶ κακῶς ὡπτημένα. Φαίνονται ως ἔργα παιδων. Ταῦτα δὲν ἔχουσι καὶ γραπτὴν διακόσμησιν. Τρία ἡσαν διπλᾶ (τὸ ἐν μόνον περιεσώθη ἀκέραιον). "Άλλα φέρουσιν ἄνω τοξοειδῆ λαβῆν, ἄλλα ἀπλῶς διάτρητον ἢ μὴ ἀπόφυ-

Εἰκ. 21. Ἀγγεῖα καὶ σκεύη ἐκ τοῦ ἔξωτερικοῦ τοῦ τάφου Δ.

σιν, ἄλλα στεροῦνται παντάπασι λαβῆς, διαφέρουσι δ' ἀπ' ἀλλήλων ἐν ταῖς λεπτομερείες. Ἐξάρτησίς των ἀπὸ ίερῶν δένδρων, ως ὑπετέθη, ἀποκλείεται, ἐφόσον τινὰ στεροῦνται λαβῆς, τὸ δὲ μόνον νεώτερον τὸ δποῖον κερδίζομεν είναι δτι ἔχρησίμευον πρὸς νεκρικὰς τελετάς, μεθ' δ ἀπετίθεντο εἰς μίαν κρύπτην τοῦ τάφου.

ἐπομένως ἀποκλείεται νὰ ἡσαν αὗται πρὸς ἔξάρτησιν γλωσσιδίων κατὰ μίμησιν τῶν κωδώνων. Ἐπειτα μένουσι πρὸς ἐφημερίαν κυρίως αἱ κερατοειδεῖς ἀποφύσεις, αἱ δποῖαι ἀπομακρύνουσι τὰ σκεύη ἀπ' ἀμφοτέρων τῶν προταθεισῶν ἔρμηνειῶν.

Τὰ ἐλάχιστα ἀγγεῖα, ἄτινα εὐρέθησαν ἐν τῷ τάφῳ Β (εἰκ. 25 - 26) φαίνονται πάντα, ἐφόσον δύνανται νὰ χρονολογηθῶσι, ΜΜ ἐποχῆς. Τὸ περίεργον τεμάχιον εἰκ. 26 ὅπερ φέρει τρεῖς ἀβαθεῖς ἐπιμήκεις ὀπάς καὶ σύγκειται ἐξ ἀκαθάρτου, καλῶς ὡπτημένου πηλοῦ, εἶναι ἀγνώστου χρήσεως. Φαίνεται ὅτι κατέληγεν αἰχμηρῶς κατ' ἀμφότερα τὰ ἄκρα.

Εἰκ. 22. Ἀγγεῖα ἐκ τοῦ διξιερεικοῦ τοῦ τάφου Α.

Ἐκ τῶν μικροτέρων ἀναμείκτων εὑρημάτων ἡ εἰκ. 29 παρουσιάζει διάφορα κογχύλια. Τὸ ἀνώτατον δστραχον Cytherea ὡς καὶ τὰ ἐν δρμαθῷ δστρακα, ἀνήκοντα εἰς τὸ εἶδος Tritonium nodiferum εὑρέθησαν ἐντὸς ἀγγείου τοῦ ΔΔ 1, οἱ δὲ ἐν τῇ κατωτάτῃ γραμμῇ μικροὶ κτένες (pectunculi) εὑρέθησαν ἐντὸς τῶν ΔΔ 2 - 3. Ἐπειδὴ οἱ κῶνοι τοῦ Τριτωνίου εἶναι πάντες διάτρητοι κατὰ τὸ ἄνω μέρος ἔχρησιμοποιοῦντο ἀναμφιβόλως ὡς περιδέραιον. Φαίνεται δμως ὅτι καὶ πλὴν τῆς

γρίσεως ταύτης ἥσαν παίγνια παιδῶν. (Τὸ ἀγγεῖον ἐν ᾧ εὑρέθησαν περιεῖχε σκελετὸν παιδίου)¹.

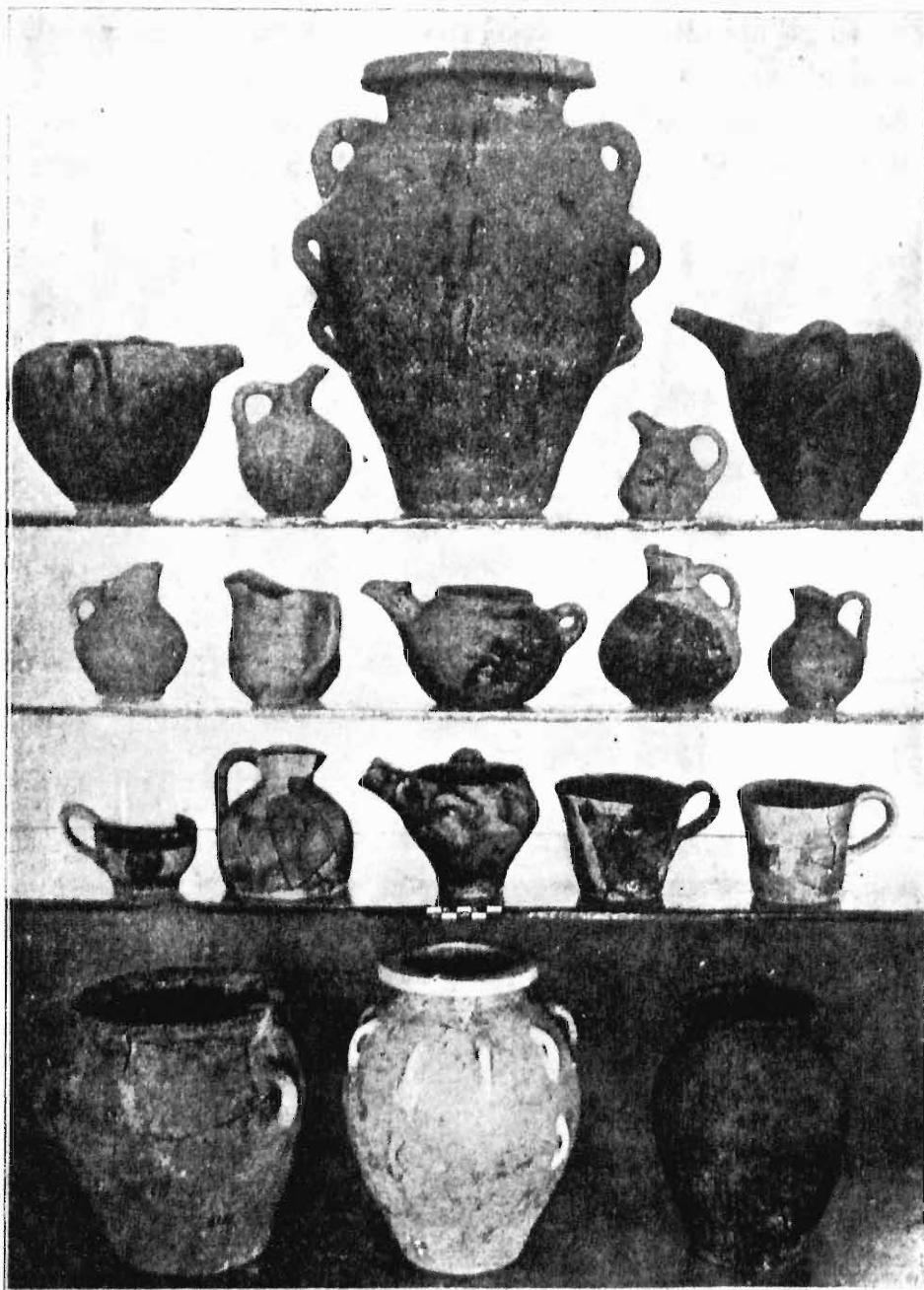
Αἱ δύο μοναδικαὶ σφραγῖδες ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς (εἰκ. 28 καὶ 29) προέρχονται ἐκ τοῦ ἑσωτερικοῦ τοῦ τάφου A. Ἐξ αὐτῶν ἡ πρώτη εἶναι ἐξ ἑλεφαντόδοτος,

Εἰκ. 23. Ἀγγεῖα ἐκ τοῦ ἑσωτερικοῦ τοῦ τάφου A.

τομῆς ἐλλειψοειδοῦς καὶ διάτρητος κατὰ τὸν μικρὸν ἄξονα. Φέρει λίαν δβαθῶς

¹ Τὸ αὐτὸν ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ γεγονότος, διὶ τὸ μουσείον Ἡρακλείου κατέχει ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν Παλαικάστρου ἀπομίμησιν δστράκου κώνου ἐξ δρείας χρυστάλλου (ἀριθ. καταλ. 154), ἀναμφιθόλως παίγνιον τῶν τέκνων εὐπορωτέρου τινὸς ἀστοῦ. Ἐν ἐτι παράδειγμα εὐμέγεθες λίθινον εὑρίσκεται (ἀκατάγραφον) ἐντὸς τῆς προθήκης 69 Τυλίσου (πιθανῶς πρόκειται περὶ ἀπολιθώματος), ἐπίσης δὲ μία πηλίνη μήτρα ἐκ Γουρνιῶν, πρός κατασκευὴν Τριτωνίων. Ἐν τῇ πατρίδι μου Κεφαλληνίᾳ τὰ δστρακα ταῦτα δνομάζονται στριφταρόλια καὶ εἰναι προσφιλές παίγνιον τῶν παιδῶν, μεταχειρίζομένων ταῦτα ἀντὶ στροβίλου (σβούρας), δοτις ἐν τῇ τοπικῇ διαλέκτῳ λέγεται στριφτουλας. Διαχόσμησιν ἐξ ἀναγλύφων Τριτωνίων φέρει ἐν χαλκοῦ τηγανοειδὲς σκεύος ἐκ Μιδέους: Persson, Royal Tombs at Dendra 98, πίν. 82, 1.

Eικ. 24. Ἀγγεῖα ἐκ τοῦ ἔξωτεροῦ τοῦ τάφου A.

κεχαραγμένην τὴν ἐπὶ τῆς εἰκ. 28 δρωμένην γραμμικὴν διακόσμησιν. Ἡ δευτέρα σφραγίς, ἐκ μέλανος στεατίτου, εἶναι κολοβή τὸ ἄνω μέρος. Προφανῶς εἶχε σχῆμα ὁσθδωτοῦ κώνου, ώς καὶ ἄλλα περίπου ἀνάλογα σχήματα ὑπάρχουσι¹. Ἐφερεν

¹ F. Matz, Die Frühkretischen Siegel πίν. 6, 5, 9, 21, 11, 17.

ώς είναι σύνηθες, δύο εἰδῶν διατρήσεις, ἵτοι μίαν δριζοντίαν καὶ ἀνὰ μίαν δλλῆν ἑκατέρωθεν λοξῶς πρὸς τὰ δινω, εἰς τρόπον ὥστε νὰ είναι δυνατὸν νὰ ἀναρτᾶται ἡ σφραγίς. Καὶ ταύτης ἡ διακόσμησις είναι γραμμικὴ καὶ ἔρειδεται ἐπὶ γνωστῶν ἥδη θεμάτων¹.

Ἐκ μεταλλικῶν εὑρημάτων μόνον ἔνα κολοβὸν χαλκοῦν δακτύλιον καὶ ζεῦγος χαλκῶν ἐπαργύρων ἐνωτίων παρουσίασεν δ τάφος Α ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ του (εἰκ. 27). Ὁ δακτύλιος, τοῦ ὅποιου ἐλλείπει τεμάχιον τοῦ κρίκου, φέρει κυκλικὴν σφενδόνην. Πρόκειται περὶ γνωστοῦ τύπου μινωικῶν δακτυλίων κοινῶν εἰς τὴν μεσομινωικὴν καὶ τὴν κατόπιν ἐποχὴν μέχρι τῆς τελευταίας περιόδου. Τὸ περιφημότατον παράδειγμα τοῦ τύπου τούτου είναι ὁ χρυσοῦς δακτύλιος ἐκ Μαύρου Σπήλαιου (παρὰ τὴν Κνωσὸν) μετὰ σπειροειδοῦς ἐπιγραφῆς ἐπὶ τῆς σφενδόνης².

Σπουδαιότερα είναι τὰ εύρεθέντα ἐνώτια τὰ ὅποια ἀποτελοῦσι τὸ παλαιότατατον χρονολογήσιμον δείγμα τοῦ διακόσμου τούτου. Είναι κοῖλα καὶ συνίστανται ἐκ φύλλου γαλκοῦ, περιενδεδυμένου ἔξωθεν δι' ἐτέρου φύλλου ἀργύρου. Καθ' ᾧ ἐποχὴν ἀνευρέθησαν ἡσαν σχεδὸν πρωτοφανῆ, δὲ πληρεστέρα μελέτη τοῦ ὑπάρχοντος ὑλικοῦ καὶ νεώτεραι ἀνακαλύψεις προσέθηκαν καὶ δὲλλα δείγματα. Υπάρχουσι καὶ χρυσᾶ τοιαῦτα, ἐν ἐντελῶς δμοιον πρὸς τὰ παρόντα, εὐρεθὲν ἐσχάτως εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τῶν Μαλίων (ἀδημοσίευτον), καθὼς καὶ τρία δὲλλα ἐκ τῶν ἐν

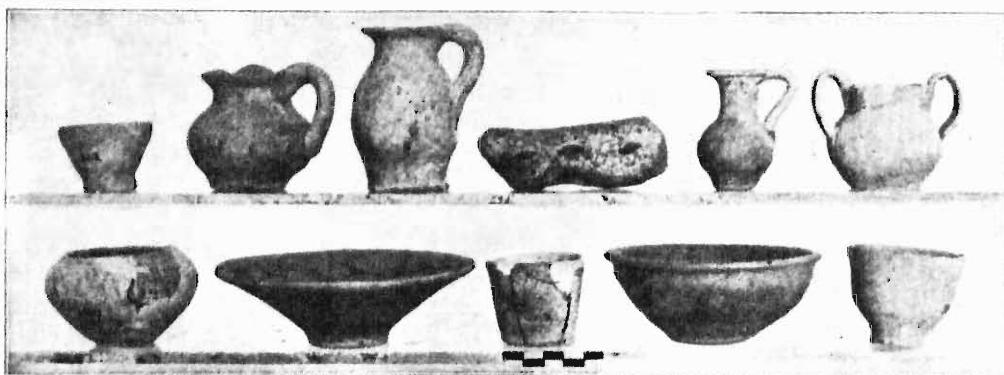

Εἰκ. 25. Ἀγγεῖα ἐκ τῶν τάφων Α (κάτω δριστερά) καὶ Β.

¹ Πρβλ. λ. χ. Matz ἐ. ἀ. πίν. 11 ἀριθ. 9.

² BSA 28, 284 εἰκ. 87 καὶ πίν. 19. Ἡ σφενδόνη τοῦ δακτυλίου τούτου ἔχει ἥδη τάσιν πρὸς τὸ ἐλλειψοειδὲς σχῆμα. Ἐκ τῆς YM ἐποχῆς είναι κοινότατοι τοιούτου τύπου δακτύλιοι. λ. χ. Hall, Sphungaras 69 εἰκ. 43.

Λευκάδι ἀνασκαφῶν τοῦ Dörpfeld¹. Διαφορετικῶν σχημάτων ἐνώτια ὑπάρχουσιν, ὡς γνωστόν, οὐ μόνον ἐκ τῶν παλαιοτάτων στρωμάτων τῆς Τροίας, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν βασιλικῶν τάφων τῶν Μυκηνῶν². Τὸ σπουδαιότατον ὅμως εἶναι, διτὶ ἐπισταμένη ἔρευνα ἐντὸς τοῦ μουσείου Ἡρακλείου ἔδειξεν ἀρκετὰ ἔτι ἐνώτια ὅμοια πρὸς τὰ ἐκ Βοροῦ οὐ μόνον ὡς πρὸς τὸ σχῆμα, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸ μέταλλον. Τοιαῦτα εἶναι: 1) "Ημισυ ἀργυροῦ ἐνωτίου προερχόμενον ἐκ Πλατάνου, ὑπ' ἀριθ. κατ. 499³. 2) Ζεῦγος ἀκαταγράφων ἀργυρῶν ἐνωτίων ἐντὸς κυτίου, προερχομέ-

Εἰκ. 26. Ἀγγεῖα ἐκ τοῦ τάφου Β.

νων ἐκ τῆς περιοχῆς τῶν Μαλίων⁴. 3) "Ἐν ἀργυροῦ ἐνωτίον εὑρεθὲν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς Μαύρου Σπήλιου⁵.

Ἡ δροιότης τῶν σχημάτων καὶ πρὸ παντὸς τοῦ ὄλικοῦ πάντων τούτων τῶν ἐνωτίων ὑποδεικνύει μίαν κοινὴν πηγὴν προφλεύσεως. Ἐξ αὐτῶν ἔξειλίχθησαν εἰτα τὰ μεταγενέστερα YM ὡραῖα ἐνώτια μετὰ κοκκιδωτῆς διακοσμήσεως, ὡν τὰ ὡραιότερα παραδείγματα εὑρέθησαν ἐσχάτως ἐν τοῖς νεκροταφείοις τῆς Κνωσοῦ⁶.

¹ P. Goessler παρὰ W. Dörpfeld, Alt-Ithaka 288-9, Beil. 60, 4. Ἀμφότεροι οἱ συγγραφεῖς κλίνουσι νά δνομάσωσι ταῦτα μᾶλλον σφηκωτῆρας ἢ κάλυκας (Lockenringe), δλλ' εἶναι δύσκολον νά ἀπομακρυνθῶμεν τῆς ἐρμηνείας τῶν ἐνωτίων, ἀφοῦ μάλιστα ταῦτα εὑρέθησαν ἐντὸς γυναικείου τάφου, δην καὶ δὲν θὰ ἡτο διόλου παράδοξον νά εὑρεθῶσι καὶ ἐντὸς ἀνδρικοῦ τοιούτου. Ἐφερον καὶ οἱ ἄνδρες ἐνώτια, ὡς τοῦτο εἶναι ἀλλοθεν γνωστόν.

² Hub. Schmidt, Schliemann's Sammlung Trojan. Altertümer ἀριθ. 5929-82, 5986-7, 6126, ἵνα ἀναφέρωμεν μόνον τὰ «ἀσκόμορφα», ἀτινα εἶναι τὰ συγγενέστερα πρὸς τὰ ἀνωτέρω ἀναφερόμενα. Μυκῆναι: G. Karo, Schachtgräber v. Mykenae πίν. 20.

³ Προθῆκη 57. Ἐν τῷ καταλόγῳ περιγράφεται ἐσφαλμένως ὡς τεμάχιον κέρατος.

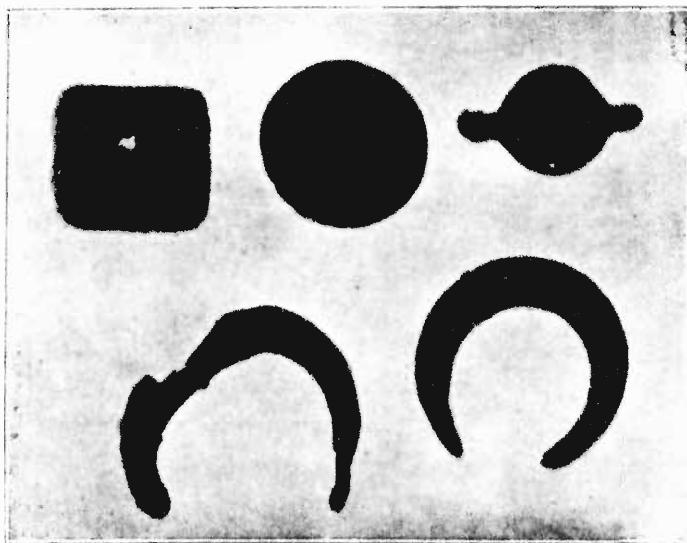
⁴ Προθῆκη 70 A. Ταῦτα προέρχονται ἐκ μιᾶς ἐξ ἑκείνων τῶν ἀνασκαφῶν — sport, αἰτινες δὲν πρέπει ἐν τῷ μέλλοντι νά ἐπιτραπῶσιν. Αἱ σκαφαὶ ἐνηργήθησαν ὑπὸ τεσσάρων ἀλλοδαπῶν δεσποινίδων, αἰτινες ἥλθον τῷ 1926 εἰς Κρήτην. Ἀγνωστον ἀν ἐδημοσιεύθη τι περὶ τῶν εὑρημάτων, ἀποτελουμένων κυρίως ἐξ ἀξιολόγων MM ἀγγείων.

⁵ Forsdyke, BSA 28 252 ἀριθ. 3, πίν. 18 III 3.

⁶ Πρόβλ. Forsdyke ἐ. ἀ. πίν. 18 VII A 1 καὶ B 1.

Τὰ ἐκ Βοροῦ ἐπάργυρα ἐνώτια εύρεθησαν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ τάφου Α, ἐπομένως ἡ ΜΜ 1 ἐποχὴ εἶναι ὁ terminus ante quem, διότι οὐδὲν μεταγενέστερον τῆς χρονολογίας ταύτης περιέκλειεν ὁ τάφος. Ἡ ἐποχὴ αὗτη λήγει περὶ τὸ 1900 π. Χ., ὡς εἶναι καλῶς βεβαιωμένον¹. Τοιαύτης παλαιότητος ἐνώτια εἶναι γνωστὰ κυρίως μόνον ἐκ Τροίας, ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει ἡ ἀνατολικὴ περιοχὴ, οὐχὶ ἡ Αἴγυπτος, πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς πηγὴ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ συρμοῦ τῶν ἐνώτιων ἐν Κρήτῃ². Εἶναι δπως δήποτε περίεργον, δτι παρ' ὅλην τὴν σχετικὴν συχνότητα ΜΜ καὶ ΥΜ ἐνώτιων ἐν Κρήτῃ, ἐπὶ τῶν ἀπεικονίσεων δὲν ἔχουσι διασωθῆ τοιαῦτα, πλὴν εἰς μίαν ἢ δύο περιπτώσεις, αἵτινες ἀκριβῶς θεωροῦνται ξενότροποι τύποι. (Δίσκος Φαιστοῦ, τεμάχιον τοιχογραφίας ΜΜ ἐποχῆς εἰκονίζον περιδέραιον μετὰ «νεγροειδῶν» κεφαλῶν). Ἡ λεπτομερεστέρα ἔξετασις τοῦ ζητήματος τούτου θὰ μᾶς ἥγε πολὺ μακρὰν καὶ ἐπιφυλάσσεται δι' ἄλλην θέσιν.

Κρανιολογικαὶ παρατηρήσεις. Ἐξ ἡμισείας περίπου δωδεκάδος κρανίων ἀτινα ὡς τὰ κάλλιστα πάντων διατηρούμενα μετεφέρθησαν εἰς τὸ μουσεῖον Ἡρα-

Εἰκ. 27. Ἐνώτια, δακτύλιος καὶ σφραγίδες ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου Α.

¹ Πρβλ. Palace κλπ. 1 202.

² Ἐκ τῆς δευτέρους τριωκής πόλεως ὑπάρχει δράκι συνωξειδωμένων δντικειμένων, μεταξὺ τῶν δποίων καὶ δύο ἀργυρᾶ ἐνώτια δάσκοειδῆ κατὰ τὸν H. Smit (Schliem. Samml. ἀριθ. 6140). Ἡ σχετικὴ εἰκὼν παρὰ Schliemann Troja 115 εἰκ. 89 (σελίς 107 ἐν τῇ ἀγγλικῇ ἐκδόσει ἦν ἔχω ὑπ' ὅψιν μον) δὲν δεικνύει σαφῶς τὰ ἐνώτια. Εἶναι δμως σπουδαιον δτι σύγκεινται καὶ ταῦτα ἐξ ἀργύρου. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ μετάλλου εὑρέθησαν τελευταίως δύο σπειροειδῆ τοιαῦτα ἐντὸς μεσοελλαδικοῦ τάφου ἐν Κορίνθῳ (Karo Arch. Anz. 1981, 248). Ἀσφαλῶς δὲν δύναται ἐν πάσαις ταύταις ταῖς περιπτώσεσι νὰ εἶναι τυχαία ἡ χρήσις τοῦ ἀργύρου, διτις κατὰ τὰ ἄλλα εἶναι σπανιώτατος πρὸς κατασκευὴν κοσμημάτων. Ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου χρειάζεται μία περαιτέρῳ ἔρευνα. Ἐνώτια κατὰ τὸ σχῆμα πανόμοια πρὸς τὰ ἐκ Βοροῦ ὑπάρχουν καὶ ἐκ Μεσοποταμίας, ἀλλὰ ἀκριβεστέρας χρονολογίας (R. Koldewey, das wiedererstehende Babylon⁴ εἰκ. 186 καὶ 201). Πρβλ. ἀλλὰ παραδείγματα ἐξ Ἑγκωμῆς, Exc. in Cyprus πίν. 8. Ἡ Αἴγυπτος, ἐκτὸς ἐνὸς μεμονωμένου παραδείγματος ἐπὶ ἀγάλματος τῆς ε' δυναστείας, ἔγνώρισε τὰ ἐνώτια τὸ πρῶτον διὰ τῆς εἰσθολῆς τῶν Υκσῶς, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἔμειναν σπάνια, μέχρις δτου Τούθμωσις δ' Δ' ἐνυμφεύθη πριγκίπισσαν ἐκ τοῦ μικρασιατικοῦ κράτους τῶν Μιττάνι (περὶ τὸ 1415 π. Χ.). Ἐκτοτε τὰ ἐνώτια φέρονται συγχράκις ὑπὸ μνθρῶν καὶ γυναικῶν ἐν σχήματι κρίκων, δισκῶν καὶ φοδάκων. Ἰδίους τύπους δὲν ἔδημιούργησαν οἱ Αιγύπτιοι: (G. Möller, Die Metallkunst der alten Aegypter 89 ἐξ.).

κλείου, μόνον ἐν είναι ἀθικτον, δύο δ' ἄλλων κατωρθώθη ἀρκοῦσα ἀνασυγχρότησις (εἰκ. 30). Ἐν τέταρτον ἀνασυνεκροτήθη κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος, ἄλλὰ δὲν ἀπεικονίσθη. Ἡ μέτρησις τῶν κρανίων τούτων, γενομένη ὅσον τὸ δυνατὸν ἐπιμελῶς ἐφόσον δὲν ὑπῆρχον εἰδικὰ ἔργα λεῖα, δεικνύει κεφαλικὸν δείκτην διὰ τὸ πρῶτον κρανίον 72,9, διὰ τὸ δεύτερον 70,2 καὶ διὰ τὸ τρίτον 80. Κατὰ ταῦτα τὸ πρῶτον καὶ δεύτερον κρανίον παρουσιάζουσι δολιχοκεφαλίαν, τὸ δεύτερον μάλιστα μέγαν

Εἰκ. 28. Άι δύο σφραγίδες τῆς εἰκόνος 28.

φαλία, σπανιωτέρα είναι ἡ μεσοκεφαλία, τὰ δὲ βραχυκέφαλα κρανία είναι λίαν σπάνια. Ἐκ μετρήσεων τοῦ ἀνθρωπολόγου Duckworth ἐπὶ πλουσίου ύλικου τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης εὑρέθησαν δολιχοκέφαλα κρανία 65 - 70% ἐναντι 5 - 8% βραχυκεφάλων¹.

Ο συνοικισμὸς τῶν τάφων Βοροῦ. Ός εἰς πολλὰς ἄλλας περιπτώσεις πρωίμων δμαδικῶν τάφων οὕτω καὶ ἐνταῦθα ὑπῆρξεν εὔκολον νὰ ἀνευρεθοῦν τὰ ἵχνη τοῦ συνοικισμοῦ, εἰς τὸν διοῖον ἀνῆκεν δὲ τάφος Α τούλαχιστον. Ο Ξανθουδίδης εἶχεν ἀνεύρει δμοίους συνοικισμούς, παρατηρήσας διὰ τὰ «χοινοτάφια» τούτων ἔκειντο πρὸς Δυσμὰς συνήθως, ἐξ οὗ πιθανὸν νὰ ἐβασίζετο τὸ πρᾶγμα ἐπὶ ὠρισμένης δοξασίας². Ἐνταῦθα τὰ ἵχνη τοῦ συνοικισμοῦ εὑρέθησαν ἐπὶ τῶν πρὸς

βαθμὸν πλησιάζοντα πρὸς τὴν ὑπερδολιχοκεφαλίαν. Τὸ τελευταῖον παρουσιάζει τὸν πρῶτον καὶ κατώτατον βαθμὸν τῆς βραχυκεφαλίας (ἢ μεσοκεφαλία ἔξικνεῖται μέχρις 79,9). Τὸ τέταρτον κρανίον δὲν ἔτοι δυνατὸν νὰ μετρηθῇ μετ' ἀκριβείας, διότι ἐλλείπει τεμάχιον ἐκ τοῦ πλαγίου, ἐν πάσῃ περιπτώσει προσεκτικὴ μέτρησις ἀπέδωκε δείκτην 75,6, ἥτοι μεσοκεφαλίαν.

Τὰ ἀποτελέσματα ταῦτα είναι σύμφωνα πρὸς ἄλλαχοῦ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Μεσαρᾶς γενομένας παρατηρήσεις, καθ' ἃς πλεονάζει πάντοτε ἡ δολιχοκεφαλία.

¹ Όρα συνοπτικῶς τὰ σχετικὰ ἀποτελέσματα δμοῦ μετὰ παρατηρήσεων ἐξ ἄλλων κρανίων τῶν τάφων Μεσαρᾶς παρὰ Ξανθουδίδη, Vaulted Tombs 126 - 7.

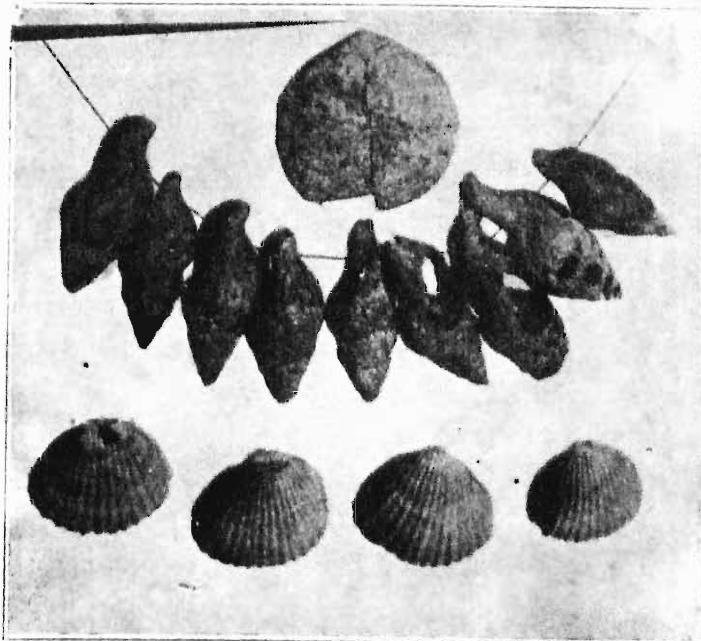
² Vaulted Tombs 3 καὶ 49, 81 καὶ 84, ἴδιως δ' Ἀρχ. Ιελ. 1918 168 - 9.

Βορρᾶν τοῦ τάφου κορυφογραμμῶν (εἰκ. 1). Οὐδεμίᾳ σκαφικὴ τούτων ἔξερεύνησις ἐγένετο, ἀλλ' ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας φαίνονται τὰ λείψανα τετραπλεύρων οἰκιῶν καὶ διατηροῦνται ἔτι ὅρθια τὰ κατώτερα μέρη πηλίνων εύμεγέθων ἀγγείων.¹ Αν ποτε ἡ πρόοδος τῆς ἐπιστήμης ἀπαιτήσῃ ἐπισταμένην ἔρευναν τοιούτων οἰκημάτων, πρὸ παντὸς δ' ἐπιτρέψωσι τοῦτο αἱ οἰκονομικαὶ αὐτῆς δυνάμεις, ἡ περιοχὴ τοῦ Βοροῦ θὰ εἶναι πολύτιμος πρὸς τοῦτο.² Ερημος οὖσα καὶ μένουσα ἀκαλλιέργητος διατηρεῖ πολλαχοῦ λείψανα μινωικῶν ἴδιωτικῶν οἰκοδομῶν. Τινὲς τούτων εἶναι μεμονωμένα ὀρθογώνια κτήρια, διὰ δὲ τὸ ὑψος τῆς ἐπιχώσεως ὑπόσχονται καλὴν διατήρησιν καὶ ἐνδιαφερόύσας παρατηρήσεις.

Ἡ φύσις τῶν τάφων.

Ἐξηκριβώθη ἀνωτέρω, ὅτι δὲ μὲν τάφος Β δὲν εἶχε χρησιμοποιηθῆ πρὸς πλείονας τῶν 10 ταφῶν, τὰ δ' ἐξωτερικὰ διαμερίσματα τοῦ Α

δὲν ἐδέχθησαν περισσοτέρους τῶν 16 - 18 νεκρῶν. Ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Α δὲν ἐτηρήθη δυστυχῶς ἀριθμησις¹. Ἡ προσωπικὴ μου ἀνάμνησις, λίαν ζωηρά, περὶ τῶν ἐπὶ τοῦ δαπέδου σκελετῶν ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς 15 τούλάχιστον ταφὰς ἐντὸς τῶν πίθων καὶ λαρνάκων, ἐπιτρέπει νὰ καθορίσω ἀνευ μεγάλου σφάλματος τὸν ἀριθμὸν τῶν νεκρῶν εἰς 35 - 40. Τὰ συμπεράσματα ταῦτα συμφωνοῦσι κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν νεκρῶν πρὸς τὰς ἐκ Κράσι παρατηρήσεις², ἥτοι δὲ ἀριθμὸς τῶν νεκρῶν εἶναι λίαν περιωρισμένος ἐν σχέσει πρὸς τὸν μακρότατον χρόνον χρησιμοποιήσεως τῶν τάφων. Ἡ φύσις τῶν τάφων τούτων δὲν δύναται ἐπομένως νὰ εἶναι ἡ οἰκογενειακή, διότι φυλὴ ἡ καὶ δλόκληρος συνοικισμὸς θὰ

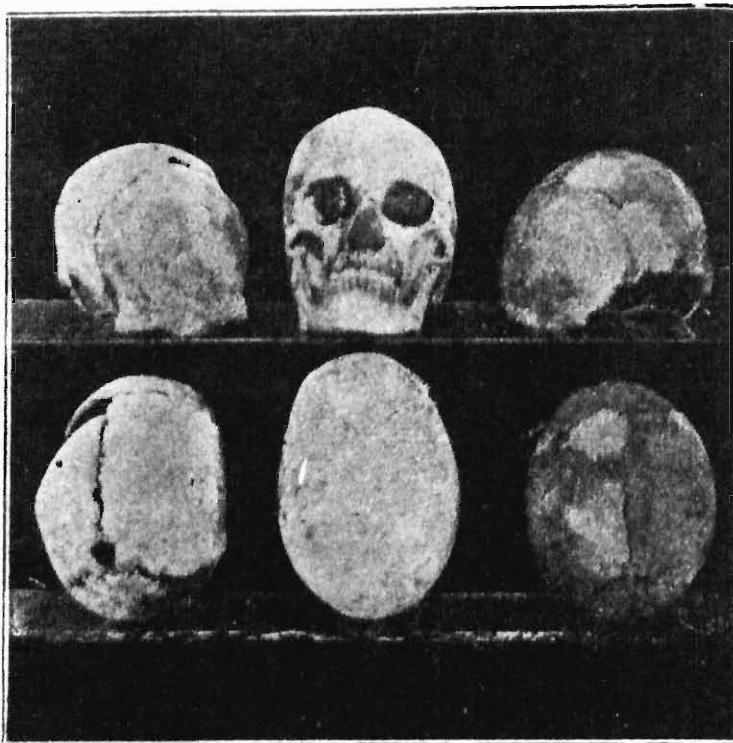
Εἰκ. 29. Κογχύλια ἐκ τοῦ δυτικοῦ διαμερίσματος τοῦ τάφου Α.

¹ Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου Α ὑπῆρξε μία τῶν πρώτων ἀνασκαφῶν μου ἐν Κρήτῃ (κατά τὸ 1926), διπότε δὲν είχον ἐν νῷ τὰ σχετικὰ προβλήματα, ἵνα ἐπιστήσω τὴν προσοχήν μου καὶ ἐπὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ταφέντων νεκρῶν.

² Άρχ. Δελτ. 1929 110, 113 - 14.

είχεν ἐπὶ ἔκατον ταετηρίδας πολλὰς καθ' ἃς οἱ τάφοι ἐδέχοντο ἐνταφιασμούς, ὑπέρ-
ρογκον ἀριθμὸν νεκρῶν. Ἡ θεωρία ἄρα ὅτι οἱ κυκλικοὶ τάφοι ἡσαν τάφοι φυλῆς
ἢ συνοικισμοῦ δέον νὰ ἔγκαταλειφθῇ.

Καὶ ταῦτα μὲν ὡς πρὸς τὸν προορισμὸν τῶν τάφων. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ
φλέγον καταστὰν ζήτημα τῆς στεγάσεως τούτων¹, οἱ προκείμενοι τάφοι παρέχουσι

Εἰκ. 30. Κρανία ἐκ τοῦ τάφου Α.

νέας πολυτίμους συμβολᾶς.² Επιφυλασσόμενος νὰ ἔκθέσω ἀλλαχοῦ τὰ κατὰ τὸ ζήτημα τοῦτο ἐν ἐκτάσει, περιορίζομαι νὰ τονίσω μόνον, ὅτι ἐπικυροῦνται καὶ ἐντεῦθεν ὅσα κατὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ τάφου Κράσι ἐν συνόψει ἔξεθηκα²: "Οτι φαίνεται νὰ ὑπάρχουν δύο εἰδῶν τάφοι: Α') Μικροὶ καὶ ἔξδικαδεστέρων λίθων, οἵτινες ἥδύναντο νὰ είναι θολωτοί, καὶ Β') μεγάλοι ἐκ μικρῶν λίθων κατεσκευασμένοι τάφοι, οἵτινες είναι ἀδύνατον νὰ ὑπῆρξαν θολωτοί. Τοιοῦτοι φαίνεται νὰ ἡσαν οἱ πλεῖστοι, ἀν-

μὴ πάντες οἱ μέχρι σήμερον γνωστοὶ τάφοι τῆς Μεσαρᾶς. Οὗτοι θὰ ἐστεγάζοντο δι' ὅριζοντίας εἴτε κωνικῆς στέγης ἐκ δοκῶν, κλάδων καὶ χώματος ὑπὲρ τούτους. Ἐκ τῶν τάφων τοῦ Βοροῦ δὲ Β ἀνήκει εἰς τὴν Α' κατηγορίαν, διότι είναι μικρός, σύγκειται ἐκ μεγάλων λίθων καὶ ἐπομένως ἡτο δυνατὸν νὰ στεγασθῇ θολωτῶς, ὡς καὶ τοῦ Κράσι. Τούναντίον δὲ τάφος Α ἀνήκει εἰς τὴν Β' κατηγορίαν. Ἐκτὸς τοῦ γεγονότος, διτοιοὶ του ἐσωτερικῶς παρουσιάζονται ἐντελῶς κάθετοι, θὰ ἥρκει καὶ μόνον τὸ γεγονός τῆς ἀμελοῦς κατασκευῆς του κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν διὰ νὰ δειξῃ, διτοι δὲν προωρίζετο νὰ δεχθῇ τὸ ὑπέρογκον βάρος τῆς θολωτῆς στεγάσεως. Τὸ σπουδαιότατον δμως κατὰ ταύτης ἐπιχείρημα είναι ἡ ὑπαρξίας

¹ Πρόλ. τελευταῖον Wace παρὰ A. Persson, *The Royal Tombs at Dendra* 145.

² Άρχ. Δελτ. 1929 141 καὶ σημ. 1.

τοσούτων πίθων καὶ σαρκοφάγων ἀκεραιών, πολλάκις μάλιστα τῆς μιᾶς σαρκοφάγου ἐπὶ τῆς ἄλλης. Θὰ ἡτο ἀδύνατον νὰ διατηρηθῶσιν οὕτως, ἢν ὁ τάφος ὑπῆρξε ποτε πράγματι θολωτός, διότι κατὰ τὴν σύμπτωσίν των οἱ τοῖχοι ἥθελον κατατεμαχίσει τὰ πάντα. Πλὴν τούτου ἀμφότεροι οἱ τάφοι κείνται εἰς ἔρημον μέρος. Ἐντὸς αὐτῶν δὲν εὑρέθησαν σχεδὸν λίθοι, ἀλλ᾽ ἐδῶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐφαρμιοσθῇ ἡ στερεότυπος ἔξήγησις τῆς διαρπαγῆς τοῦ οἰκοδομησίμου ὑλικοῦ. Καὶ δὴν δ' ἀκόμη συνέβαινε τοῦτο, οἱ λιθοσυλλέκται δὲν ἥθελον συλλέξει τοὺς λίθους ἀπὸ τὰ μεταξὺ τῶν ἀγγείων κενά, εὐλαβούμενοι τοὺς πίθους καὶ τὰς σαρκοφάγους. Ἐπομένως ὁ τάφος Α ἔφερεν ἐλαφρὰν στέγην ἐκ ἔύλων, τὰ δποῖα ἥδυναντο νὰ κείνται εἴτε ὅριζοντίως ἐπὶ τῶν τοίχων, εἴτε νὰ συνέρχωνται εἰς κωνικὴν στέγασιν. Ἀμφότεροι οἱ τρόποι εἶναι εὐχερεῖς, χρησιμοποιοῦνται δὲ καὶ σήμερον καὶ εἰς τὴν λαϊκὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν γεωργῶν καὶ τῶν ποιμένων. Ἐπὶ τῶν ἔύλων τούτων ἐτίθεντο κλάδοι καὶ είτα στρῶμα χώματος, τὸ δποῖον ἀσφαλῶς θὰ ἡτο ἡ καὶ σήμερον ὑπὸ τῶν Κρητῶν χωρικῶν χρησιμοποιουμένη ἀδιάβροχος ἀργιλλώδης γῆ (λεπίδα).

Χρονολογία. Ἐρχόμεθα τέλος εἰς τὸ ζήτημα τῆς χρονολογίας τῶν τάφων Βοροῦ. Διὰ τὸν Α δύναται νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἐκτίσθη κατὰ τὸ τέλος τῆς ΠΜ ἐποχῆς, ἡς ἵχνη παρουσίασε τὸ ἐσωτερικὸν του. Ἐν τούτοις τὸ σύνολον σχεδὸν τῶν εὑρημάτων συμπίπτει πρὸς τὴν πρώτην περίοδον τῆς ΜΜ ἐποχῆς, ΜΜ 1. Ἐν μόνον ἀγγεῖον, τὸ μικρὸν κομψὸν πιθάριον εἰκ. 23 κάτω, δεύτερον ἐξ ἀριστερῶν φαίνεται ὅτι ἀνήκει εἰς τὴν ἐπομένην λαμπρὰν περίοδον τῆς καμαραικῆς πολυχρωμίας. Εἶναι δυστυχῶς ἔξιτηλον, ἀλλ᾽ ἐκ τῶν διατηρηθέντων ἵχνῶν φαίνεται ὅτι ἔφερε κλάδον φυτοῦ διὰ λευκοῦ χρώματος εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς κοιλίας, ἐπὶ δὲ τῶν ὅμων σπειροειδῆς ἡ γενικῶς κάμπτυλόγραμμον ἐρυθρὰν διακόσμησιν¹. Ἐπίσης δὲπὶ τοῦ προχοϊδίου εἰκ. 24 ἄνω δεξιὰ ἀστήρ (καστανόμελαν βερνίκιον ἐπὶ τοῦ ὠχροῦ πηλοῦ) εἶναι πρόδρομος τοῦ αὐτοῦ διακόσμου ἐπὶ πρόχου ἐκ Φαιστοῦ, ἀνηκούσης εἰς τὸ τέλος τῆς ΜΜ 2 περιόδου². Κατὰ ταῦτα, συμφώνως πρὸς τὰς ἰσχυούσας χρονολογίας, ὁ τάφος Α ἐκτίσθη περὶ τὸ 2100 π. Χ. καὶ οἱ τελευταῖοι νεκροὶ τοὺς δποίους ἐδέχθη δὲν θὰ κατέρχωνται πολὺ μετὰ τὸ 1900, δπότε λήγει ἡ ΜΜ 1 ἐποχή. Ό τάφος Β ἐκτίσθη εἰς ἔτι νεωτέραν περίοδον, ἀφοῦ οὐδὲν ΠΜ εὗρημα ἐσημειώθη ἐντὸς αὐτοῦ, εἶναι δὲ ὁ μοναδικὸς μέχρι σήμερον ὑπάρχων, ὃστις ἐκτίσθη κατὰ τὴν ΜΜ ἐποχήν, διότι τότε ἐχρησιμοποιοῦντο μόνον οἱ ἡδη ὑπάρχοντες καὶ τοῦτο μὲ τάσεις πρὸς ἔγκατάλειψίν των ὑπὲρ τῆς ἀτομικῆς ταφῆς. Διδακτικὸν εἶναι ὅτι οἱ δύο τάφοι τοῦ Βοροῦ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ὑπόλοιπον

¹ Ο κλάδος φαίνεται νὰ είχε τὸ σχῆμα τοῦ ἐπὶ τῶν ἀγγείων Evans, Palace 1 264 εἰκ. 196 καὶ 197.

² Palace έ. ἀ. 267 εἰκ. 189.

μεγάλην ἀρχιτεκτονικὴν πρόοδον τῆς ἐποχῆς των (ΠΜ 3 - ΜΜ 1, ὅπότε θεμελιοῦνται καὶ τὰ μεγάλα κρητικὰ ἀνάκτορα) παρουσιάζουσι τελείαν οἰκοδομικὴν παρακμὴν ἐν σχέσει πρὸς τοὺς προκατόχους των. Ἰδίως δὲ τάφος Β εἶναι ἐλεεινὸν κατασκεύασμα, τὸ διποῖον δεικνύει δτὶς ἡ οἰκοδομὴ τοιούτων τάφων εἶχεν ἦδη πρὸ πολλοῦ λησμονηθῆ, ἐπιβιώσασα μόνον εἰς τὴν ἀπόκεντρον ἔκεινην καὶ πτωχὴν περιφέρειαν, ὡς συμβαίνει πάντοτε εἰς τοιαύτας περιπτώσεις. Τὸ γεγονός τῆς οἰκοδομικῆς παρακμῆς ἀμφοτέρων τῶν τάφων ἀποθαίνει καὶ περαιτέρω διδακτικὸν ὡς πρὸς τὰς θεωρίας περὶ ἀρχιτεκτονικῆς ἐξελίξεως τῶν θολωτῶν τάφων τῆς Ἑλλάδος¹.

‘Ηράκλειον, Μάρτιος 1931.

ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ

¹ Είναι γνωστὴ ἡ θεωρία τοῦ Wace περὶ ταξινομήσεως χρονολογικῆς τῶν τάφων τούτων ἀναλόγως τῆς κατασκευῆς των ἐν BSA τόμ. 25 καὶ μετά τινων τροποποιήσεων ἐν τῷ μνημονευθέντι βιβλίῳ τοῦ Persson σελ. 140 ἑξ.) καὶ αἱ κατ' αὐτῆς παρατηρήσεις τοῦ Sir A. Evans, δστὶς ἀντιάσσει μεταξὺ τῶν ἄλλων δτὶς πολλάκις τὰ ἀτελέστερα καὶ ἀμελέστερα ἀρχιτεκτονήματα μᾶς σειρᾶς δέν είναι καὶ τὰ ἀρχαιότερα, ἀλλὰ τούναντίον νεώτερα καὶ σημαίνοντα παρακμήν. (The Shaft - Graves and Beehive - Tombs of Mycenae 67 ἑξ.)